

אחדות

XXXII. ÉVFOLYAM, 155. SZÁM • 2022. JÚNIUS • 500 Ft  
5782. SZIVÁN • סיון תשפ"ב • ב"ה

# egység

ירחון יהדות הונגריה

MAGYAR ZSIDÓK LAPJA • EGYSÉGES MAGYARORSZÁGI IZRAELITA HITKÖZSÉG

## Megnyílt a Brooklyn Bagel: NYÁRI PROGRAMOK KÓSER FELHANGGAL



SORSRÓL  
SORSRA.

ÓNODY-MOLNÁR DÓRA RIPIORTJA

A TRANZGENERÁCIÓS TRAUMÁK FELDOLGOZÁSÁRÓL

### Jó lesz a bólesz:

Saly Noémivel és Tóth Helgával beszélgettünk



# KEDVES OLVASÓ!

Tartozom egy vallomással... nem szeretem a nyarat. Meleg van, minden ragad és ott van az az iszonyú belső kényszer és külső társadalmi nyomás, hogy menni kell valahova. Mindegy, hogy hova, csak legyen túl a határokon: a város határain mindenképp, de lehetőleg az országéin is túl (az, ha a túróképességem határain túl van, önmagában édeskevés). Utazni nagyon szeretek, amit utálok, az az, hogy kitaláljam, megszervezzem, becsomagoljam, oda-juttassam, hogy aztán néhány napnyi-hétnyi önfeledt nyaralás után ugyanezt visszafelé is eljátsszuk. De hát itt a nyár, nyomaszt a lelkiismeret, hogy vinni kéne a gyerekeket, hogy Budapest belső kerületeinek játszótereinél többet mutassak nekik a világból.

Kisgyerekekkel és kamaszokkal nyaralást szervezni különlegesen nagy kihívás, mert az egyik ezt már unja, a másik azt még nem élvezzi, a harmadik szerint meg egyetlen értelmes módja a nyári szünet eltöltésének a telefon nyomkodása. És ugye valahol a sor végén, a Buksi kutya és a szobanövények igényeinek kielégítése után ott kullog az a szempont is, hogy esetleg anya-apa is élvezze a nyaralást.

Ezek után bevallhatom, hogy erősen magam felé hajlott a kezem, amikor a kollégáimat arra kértem, szedjünk össze programötleteket a nyárra, melyekből aztán – velem együtt – a kedves (és a nyarat nálam remélhetőleg jobban kedvelő) olvasó kiszemezgetheti a neki tetszőket. Ezek a programok nem kifejezetten gyerekeknek íródtak, de mivel szerzőink szinte kivétel nélkül kisgyermekes szülők, garantáltan van mindegyikben gyerekeknek élvezhető program is.

Három szempontot tartottunk szem előtt: az egyik, hogy kapcsolódjon a zsidósághoz – ezt nem kell magyaráznom, gondolom. Ehhez kapcsolódik a második szempont: legyen elérhető közelségben valamiféle kóser infrastruktúra, hogy ne kelljen csiga-módra az egész házáat magával cipelnie annak, aki vallásos létére a kimerészkedik a belső-erzsébetvárosi betondzsungelből (azért nem kell izgulni, nem minden írásunkkal megyünk meszszi-re!). A harmadik szempont pedig az volt, hogy legyen az ország határain belül. Nem csak lokálpatriotizmusból, hanem azért is, mert az utazás drága dolog, én pedig szeretném megmutatni, hogy ha nyitott szemmel járunk-kelünk, a közelünkben is csodákra bukkanhatunk.

Úgyhogy, bár az útlevelek most otthon maradnak, öveket becsatolni, utazunk!

Ezt a lapszámot kedves barátunk, *Quitt László*, (Jozsef Mordecháj ben Avraham) áldott emlékének ajánljuk!

  
Steiner Zsófia  
főszerkesztő

Előfizetés:  
[www.fizetes.zsido.com](http://www.fizetes.zsido.com)

Újságunk korábbi lapszámait a  
[www.zsido.com/egység](http://www.zsido.com/egység)  
oldalon találja meg elektronikus formában.

További információért hívja  
a **06 1 268 0183**-as telefonszámot.



## BORÍTÓ

Megnyitott a Brooklyn Bagel

Fotó: Répás Krisztina

## egység MAGAZIN

Kiadja a Chábád Lubavits –  
Zsidó Nevelési és Oktatási Alapítvány  
Achdut magazine is published  
by Chabad-Lubavitch  
The Jewish Heritage Center of Hungary

1052 Budapest, Károly krt. 20.  
Telefon/fax: (+36-1) 268-0183  
E-mail: egység@zsido.com  
Internet: www.zsido.com

FELELŐS KIADÓ:  
Oberlander Báru ch rabbi

FŐSZERKESZTŐ: Steiner Zsófia

FŐSZERKESZTŐ-HELYETTES: Cseh Viktor

ROVATVEZETŐK:  
Dénes Anna, Cseh Viktor

OLVASÓSZERKESZTŐ: Molnár Zsófia

TERVEZŐ-SZERKESZTŐ: Juhász Valéria

ISSN 1217-3223 (nyomtatott)  
ISSN 1588-0346 (on-line)

A kiadvány szent szövegek részleteit  
és magyarázatait tartalmazza.  
Kérjük, ne dobja el!



### MILYEN LESZ A BÓLESZ, HA JÓ LESZ?

„Ha az egyik sarkon lehet  
kapni pizzát, a másik sarkon  
kürtöskalácsot, akkor ugyan-  
így lehessen bóleszt is,  
legyen ez a régi Pestnek egy  
felelevenített gasztronómiai  
különlegessége”



6. oldal



32. oldal

### BAGEL MINDEN ALKALOMRA

„A bagel az amerikai zsidók legjelleg-  
zetesebb ételei közé tartozik, ám a  
gyökerei Európába nyúlnak vissza, nem  
kevesebb, mint nyolc évszázadra.  
A Brooklyn Bagel megnyitása alkalmá-  
ból ennek a különlegességnek a történe-  
tével és receptjével ismerkedünk meg.”

### EMLÉKMŰVEKTŐL AZ EMLÉK MICVÁKIG

„A magyar vidéket járva láthatjuk,  
hogy még a kis falvakban is  
állítottak emlékműveket közvetlenül  
a háború után. Sok helyen ez az  
egyetlen nyoma annak, hogy voltak  
túlélők, akik még visszatértek.”



24. oldal

### SMÚZ

- 21 A főszerkesztő levele  
Öveket becsatolni, utazunk!
- 41 Hírek

### REBBE

- 51 Hogyan nyaraljunk,  
hogy lélekben is feltöltődjünk?

### HOHMECOLÓ

- 61 Milyen lesz a bóleszt, ha jó lesz?  
Utazás a zsidó gasztronómiába  
egy múzeumi tárlaton keresztül  
Steiner Zsófia írása
- 101 A Brooklyn Bageltől a Cháj  
Galériáig és vissza  
Kóser élmények  
a Duna két partján  
Katzburg Sámuel írása
- 141 A történet nem ért véget:  
élő történelem Mádon  
Liebmann Flóra írása
- 161 Keleten a helyzet  
egyre kóserebb!  
Wallenstein Róbert írása
- 181 Nyáron is mindenkit vár  
a Zsidó Történelmi Tár  
Juhász Vali írása

### JUDAPEST ANNO

- 201 Egy nemes micva, aminek  
egy zsinagóga adott otthont  
A budapesti Bikur Cholim  
Egyesület és a Dessewffy utcai  
zsinagóga történetéből 2. rész  
Cseh Viktor írása

### JIDDISKÁJT

- 241 Megemlékezés a mártirokról  
az emlékművektől  
az emlék micváig  
Oberlander Báru ch rabbi írása

### KILE

- 271 „A túlélésünkről beszéltünk  
egy zsinagóga falai között”  
Ónody-Molnár Dóra írása
- 301 Megjelent Oberlander rabbi  
könyve:  
A nagy talmudhamisítás  
Bonta Miklós írása

### MISPÓHE

- 321 Bagel minden alkalomra  
Dénes Anna írása
- 341 Rá lehet nézni a napra?  
Dénes Anna meséje

## ÚJ TÓRA ÉRKEZETT A ZSILIPBE

Sávuotnak, a tóraadás ünnepének közeledte különleges hangulatot kölcsönzött június 2-án a Zsilip Központ ünnepségének, melyen befejezték az új tóratekercsük írását és énekelve-táncolva bekísérték a zsinagógába. A Szent István parkban felállított sátorban Köves Slomó rabbi segítségével – aki ezúttal szóferként, vagyis hivatásos tóramásolóként „funkcionált” – a közösség tagjai írták meg az utolsó betűket a hagyományoknak megfelelően. Az ily módon kézen-közön elkészült és díszesen felöltötött tekercsot egy baldachinként kifeszített imasál alatt kísérték a zsinagógába. A tóraadás ünnepén rögtön használatba is vették a közösség tagjainak adományából vásárolt tekercsot, szokás ugyanis, hogy az új Tórát használják a következő évben a hetiszakaszok felolvasásához.



## ÖT ÉV ALATT NAGYOT NÖTT IZRAEL TÁMOGATOTSÁGA MAGYARORSZÁGON



2017-es felmérést ismételt meg a *Telex* megbízásából a *Závecz Research* a magyar lakosság attitűdjeiről. Abban a kérdésben, hogy közeledni vagy távolodni kéne-e Izraeltől, a megkérdezettek 31 százaléka a közeledést választotta. Ez a legnagyobb pozitív elmozdulás '17-hez képest: akkor a megkérdezettek 18 százaléka volt közeledéspárti. Kedvező változás figyelhető meg a zsidósághoz való viszonyban is: 49 százalékról 35-re csökkent azok száma, akik szerint a zsidók „veszélyeztetik Magyarország jövőjét”. Ugyanakkor a megkérdezettek kétharmada számára „a globális háttérhatalom” épp akkora veszélyt jelent, mint öt éve. A „politikai szereplők kedveltsége” táblázatban Soros György változatlanul a legnépszerűtlenebbek között van.

Ez a felmérés is igazolja a *Tett és Védelem Liga* tavalyi kutatását, amely azt mutatta ki, hogy a magyarországi zsidók kevésbé érezték magukat fenyegetve, mint hét évvel azelőtt.

## MENGELE LELEPLEZÉSÉVEL JELENTKEZETT A KÖNYV NÉPE KIADÓ

Hiánypótló és izgalmas könyveket ígér a Könyv Népe Kiadó új vezetője, *Dési Péter*. Elsőként június 9-én, a 93. Ünnepi Könyvhét megnyitójával egyidőben Köves Slomó rabbi segédletével mutatta be *David G. Marwell* amerikai történész *Mengele – A halál angyalának leleplezése* című könyvét a Zsilip Központban.

A szerző, David Marwell 15 éven át töltötte be a New York-i Zsidó Örökség Múzeumának igazgatói posztját. Több éves kutatómunka után, 2020-ban jelentette meg vaskos kötetét, amelyet az angol mellett már horvát, német, lengyel és bolgár nyelven is publikáltak a közelmúltban. Arra a kérdésre, hogy mi lehet Mengele történetének tanulsága, a szerző azt felelte, talán az, hogy mindig fel kell hívni a figyelmet arra, hogy mi lehet a veszélye annak a tudománynak, amelyik átmegy egy bizonyos határon. A könyvbemutatót dedikálás és kötetlen beszélgetés követte az előcsarnokban.



## ŐSI MIKVÉT TALÁLTAK A SIRATÓFAL KÖZELÉBEN



A Siratófalnál építendő lift előkészítő munkálatait megelőző kötelező ásás érdekes leletet hozott: egy ősi mikve feltárását jelentették be a régészek június 1-jén. A régészek elsőként lépcsőket és egy boltíves folyosót találtak ott, ahova a felvonó alapzatát tervezték. A lépcsők kóser mikvéhez, vagyis rituális fürdőhöz vezettek, melyet a második Szentély időszakában építettek és használtak.

A most megtalált mikvét a felvonóval utazó látogatók helyrehozott állapotban tekinthetik majd meg. A helyszínen dolgozó régészek beszámoltak arról is, hogy egy korábbi, az első Szentély korából származó rituális fürdőt is találtak, melyet a látogatók szintén megtekinthetnek majd.



# Hogyan nyaraljunk, hogy lélekben is feltöltődjünk?

*A nyár a nagy utazások, kalandok, pihenés és feltöltődés ideje. A lubavicsi Rebbe, Menachem Mendel Schneerson jó tanácsait követve nem csak testben, lélekben is megerősödhetünk, kisimulhatunk a nyári vakáció idején.*

## A NYÁRI SZÜNETHET ALKALOM A TEST ÉS A LÉLEK MEGERŐSÍTÉSÉRE

Ezt a levelet többen is megkapták egy kéthetes időszak során, személyes címmel és dátumozással.

*Isten segítségével*

5710. támuz hó 21. [1950. július 6.]

Üdvözlés és áldás,

Megkaptam levelét. Köszönet a benne foglalt információért.

Legyen Isten akarata, hogy családjával töltött vakációja testi egészségének és erejének fokozását vonja maga után, ahogy ez természetes módon elvárható. Nagytiszteletű apósom, a Rebbe mondta édesapja, a Rebbe Rásáb nevében: „Milyen különleges a zsidók teste, hiszen a Tóra annyit foglalozik vele!”

Emellett ez áll Maimonidésznel (*Az emberi magatartás szabályai 4.*): „Az egészséges és ép testről való gondoskodással Isten útját követjük”.

Ebből egyértelműen következik, hogy a lélek egészségének ápolása is rendkívül fontos. Egész évben nagy figyelmet kell erre fordítani, de abban az időszakban, amikor elsősorban a testi egészséggel vagyunk elfoglalva, még sokkal fontosabb minél több energiát áldozni e területre. Ha ez nem történik meg, a testi erő a lélek meggyengülé-

sét vonhatja maga után, ahogy a Zohárban áll (1:180.). Továbbá a Sábát traktátusban (147b.) a Dejomszet vízzel kapcsolatban.

Mindezt nemcsak retorikai fogásként írom, hanem azért, hogy arra biztassam: vállalja magára, hogy ezen időszakot azért fordítja teste megerősítésére, hogy ezáltal a lelke is megerősödjék, azaz jelöljön ki magának meghatározott időpontokat a tóratanulásra a nyaralása alatt. Emellett használjon ki minden alkalmat arra, hogy az Önnel egy helyen nyaralókat is tóratanulásra, istenszolgálatra és jótékonyásra inspirálja. Mindenkit a maga lehetőségeihez mérten. Néha az lehet hasznos, ha arról beszélünk, hogy nem foghatjuk fel az isteni gondviselés titkait. Talán éppen azért jöttek el ezek az emberek erre a meghatározott helyre, hogy drágaköveket helyezzenek a Királyok Királyának koronájára, legyen a Neve áldott.

Nagy tiszteltű apósom, a Rebbe a következőt ígerte: „Az ember biztos lehet abban, hogy egyetlen erőfeszítése sem marad jutalom nélkül”. Ő megbízható személy, olyan, akire bárki támaszkodhat.

Testnek és léleknek egyaránt egészséges nyarat kívánok Önnek és mindenkinek, akik jóindulattal viseltetnek irántunkban.

## HASZNÁLJUK A NYARAT A TÓRATANULÁS FOKOZÁSÁRA

*Isten segítségével*

5711. sziván hó 15. [1951. június 19.]

Brooklyn, N.Y.

*Ez a levél a végzős osztályok tanulóinak és szüleiknek szült és számos zsidó tanintézménybe eljutott az Egyesült Államokban.*

Üdvözlés és áldás,

Üdvözlésem küldöm a végzős osztály minden tanulójának, akik hamarosan magasabb osztályba lépnek a szent oktatás területén. Most kezdődik a nyári szünidő, a pihenés és saját képességeink felfrissítésének ideje, mely által új energiával tölthetjük fel magunkat az elkövetkező tanévre.

Kedves gyerekek, tudnotok kell, hogy a vakáció nem jelentheti a tanulástól és oktatástól való teljes elszakadást. Egy zsidó gyermek nem lehet meg tóratanulás és zsidó oktatás nélkül még egyetlen napig sem, legyen éppen tél vagy nyár. Sőt, éppen ellenkezőleg, mivel a tanulóknak rengeteg szabadidő áll a rendelkezésére a hosszú nyári napok alatt, érdemes azt a már elsajátított tananyag alapos át-

isméltésére fordítani, hogy felkészültek legyetek a további lépésre a Tóra és a parancsolatok területén.

Ezzel a módszerrel élve nemcsak a fizikai erőteteket újíthatjátok meg, hanem friss spirituális energiához is juthatok. E két dolog együtt, és különösen a spirituális energia biztosítja a teljes és egészséges személyiség kialakulását.

Önöknek pedig, zsidó szülők, akik egyszerre viselik egy szülő és egy tanár felelősségét, észben kell tartaniuk azt, hogy a nyári hónapokban kizárólag Önökre hárul a gyermekek oktatásának feladata. Az áldásomat küldöm, hogy az Örökkévaló adjon mindannyiuknak, szülőknek, tanároknak és gyermekeknek egyaránt testi és szellemi egészséget, sok örömet, sok zsidó örömet, továbbá testi és lelki nyugalmat.

Egészséges nyár áldásával, mind anyagi, mind szellemi értelemben,

*M. Schneerson*

# MILYEN LESZ A BÓLESZ, HA JÓ LESZ?

## UTAZÁS A ZSIDÓ GASZTRONÓMIÁBA EGY MÚZEUMI TÁRLATON KERESZTÜL

A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum ma Óbudán, Krúdy Gyula egykori házában üzemel. Az 1966-ban alapított intézmény világszinten is egyedülálló gyűjteménye valószínűleg időutazásra hív: cégérek, pénztárgépek, hirdetések díszítik a lakótelepi házak tövében megbúvó épületet. STEINER ZSÓFIA ÍRÁSA

Itt kapott otthont a zsidó gasztronómiát bemutató kiállítás, *Jó lesz a bólesz* címmel. Hogy mi a bólesz, mitől lesz igazán jó, és egyáltalán miért fontos ismernünk elődeink konyhaművészetét, arról a kiállítás megteremtőit, Saly Noémit és Fehérváriné Tóth Helgát kérdeztem.

Induljunk tehát a kályhától: mi is az a bólesz? – kérdezem elsőként a jól ismert helytörténészt és élet-

módkutatót, a kiállítás kurátorát, Saly Noémit. A válasz pedig önmagában egy utazás a gasztronómiába, kultúrtörténetbe...

### MI AZ A BÓLESZ?

„A bólesz a 19. század második felétől az I. világháborúig volt nagyon népszerű süteménye a zsidó Pestnek, amiről azonban ma már nem nagyon lehetett semmit tudni. Anynyit tudtunk róla, hogy a híres Herzl kávéház ablakában gőzölgő bóleszhalmok álltak. Úgy tűnik, hogy közismert dolog kellett hogy legyen, mert amikor 1869-ben a zsidók választójogot kaptak, és Jókai Mór lett Terézváros képviselőjelöltje, akkor Ágai Adolf az ő igen népszerű élclapjában, a Borsszem Jankóban kortesnóta-paródiákat közölt, és ott olyan versek olvashatóak, hogy:

*Jó eledel az a sólet,  
A zsidó is választó lett!  
De jobb eledel a bólesz,  
Zsidó okos választó lesz.  
(...)  
Vége van, elmúlt a gólesz,  
Jokkaj Mózes is zsidó lesz,  
Környülmetszés neki jó lesz –  
Jó a delkli, jó a bólesz!  
Ej, haj!  
Ki leólam chaszdaj,  
Éljen Mojse Jokkaj!”*

Ebből látszik, hogy mindenki tudta, hogy mi a bólesz, csak hogy Körner Andrással [New Yorkban élő magyar építész és életmódkutató, a kiállítás ötletadója és másik kurátora] hiába kerestük, egyetlen szakácskönyvben sem találtuk a receptjét, ezért elkezdtünk az Arcanumban kutatni. Nem volt sok találat, de azokból úgy látszott, hogy mindenki tudja, hogy mi ez, csak mi nem.

Végül, ahogy időrendben haladtunk a '30-as évek végén egyszer csak rábukkantunk a receptre: Magyar Elek, az Ínyesmester, aki a könyvébe nem vette be a bólesz receptjét, az újságjában – olvasói kérésre – leköszölte. Ki is tettük a kiállításba, hogy ha valaki szeretné, lefotózhatja, megsütheti.”

Éppen ez a kiállítás szervezőinek nem titkolt célja: hogy ez az elfeledett finomság térjen vissza a köztudatba. „Ha az egyik sarkon lehet kapni pizzát, a másik sarkon kurtóskalácsot, akkor ugyanígy lehessen bóleszt is, legyen ez a régi Pestnek egy felelevenített gasztronómiai különlegessége” – magyarázza Saly Noémi. Ennek érdekében gasztroblogerekkel fogtak össze, akik kipróbálták a receptet – és kiválóan találták. De mi még mindig nem tudjuk, mi is az a bólesz...



A szefárd eredetű sütemény neve, a bóle, eredetileg gömböt, labdát jelentett ladinó nyelven. A kelt tésztából készült, cukros-diós finomság Saly Noémi szavaival élve a ma is ismert kakaós csiga, diós csiga, darázsészek „édes unokatestvére”, ami valamiért kikopott a köztudatból, míg a rokonai a mai napig is népszerűek és közismertek. „Mivel a bólesz a Herzl kávéháznak volt a leghíresebb terméke, amikor a Herzl megszűnt, az biztos nagy csapás volt a bóleszre.” Más-  
hol azonban tovább él, így például Hollandiában – ahova az inkvizíció elől menekülő zsidók vitték – a mai napig is kedvelt édesség, van, ahol komplett fesztivált szerveznek köré.

#### MI AZ A BÓLESZ?

A bólesz azonban a múzeum kiállítása számára mondhatni csak ugródeszka a zsidó gasztronómia habjai közé – tudjuk meg Tóth Helgától, a kiállítás projektkoordinátorától. A kiindulási alapot Körner András családi receptfüzete adta, melynek nyomán az elmúlt években több könyvön keresztül vezetett be minket a magyar zsidóság életébe. „A Kóstoló a múltból könyvnek itt volt a bemutatója, és akkori igazgatónk találta ki, hogy ebből kiállítást lehetne csinálni.” A kiállítás forgatókönyvét Körner András és Saly Noémi állította össze. A legnagyobb kuriózumot a szakácskönyvek jelentik: „ezektől igazán egyedülálló” – mondja Tóth Helga. „A tárgyakat, fotókat különböző múzeumokból kértük kölcsön, és van néhány dokumentum a saját gyűjteményünkben is. A legkorábbi tárgyakat a Soproni Múzeumtól kaptuk, a középkori rituális fürdőből.” De láthatunk itt sakterkéseket a MAOIH-tól, szédertálat a Nemzeti Múzeum gyűjteményéből és a Zsidó Múzeumból, vagy éppen a Körner család 19. századi haggadáját is, mindezeket korabeli bútorokon, kredencen, tálalóasztalon rendezve.

A kiállítóterbe lépőt mai kóser és zsidó jellegű éttermek fotói fogadják: „1945-ig tart a kiállítás, de



szerettem volna, ha nem '45-tel zárunk, hanem a mai zsidó gasztronómia iránt érdeklődőknek is mutatunk valamit. Ez a felvezetése és a levezetése a kiállításnak” – mutat körbe Tóth Helga a fotókiállításban; milyen érdekes számomra azokat a helyeket, ahol rendszeresen megfordulunk, ebből a perspektívából látni!

A több különböző szervezet, köztük az EMIH és a Carmel étterem együttműködéséből létrejött kiállítás sok szempontból egyedi: „Ilyen kiállítás még nem volt, ami a zsidó gasztronómiát így bemutatja. Ha beszélnek is róla, főleg az ünnepekről van szó, az ünnepi eszközök, vallási tárgyak vannak kiállítva. Itt cél volt, hogy a hétköznapi életet, a hétköznapi étkezést is bemutassuk. Nem csak az ortodox eszközökre fókuszáltunk – bár bizonyos szempontból azok a legérdekesebbek –, sokkal inkább a polgárosult zsidóság életére.”

Ebben segít az Erzsébetvárosi Zsidó Történeti Tárból, vagyis a Csányi5-ben forgatott kisfilm

is, ami egy, a Körner család történetei alapján született fiktív zsidó otthon mindennapjait mutatja be: „Itt tudtuk ennek a korszaknak az enteriőrjét a leghitelesebben bemutatni. Itt kicsi a kiállítóter, nekem fontos volt, hogy ilyen módon mégis érzékeltetni tudjuk, milyen lehetett a környezet, ami körülvette őket. Ezt egészítik ki azok a használati tárgyak, amelyek Körner András családtagjaié voltak, és amelyek egy részét a múzeumnak adományozta.”

#### EGYEDÜLÁLLÓ SZAKÁCSKÖNYV-GYŰJTEMÉNY

Ezek között szerepel a már említett receptfüzet, Berger Teréznek, Körner dédanyjának gyűjteménye, amit a Kóstoló a múltból című könyvből jól ismerhetünk. Ez pedig el-



vezet bennünket a kiállítás törzsét adó receptgyűjteményekhez. Ezek között szerepel az első héber betűkkel írt szakácskönyvtől a híres-hírhedt lágerszakácskönyvön át kézzel írt gyűjteményekig sok minden. Ugyanis, ha eddig nem tudták volna, Magyarország a 19. században zsidószakácskönyv-nagyhatalom volt. Az első, Németországban megjelent zsidó szakácskönyv 1815-ben látott napvilágot, huszonöt évvel később pedig megjelent az első magyarországi is. Összehasonlításként Tóth Helga azt emeli ki, hogy a korszakban Angliában kilenc, Németországban hét ilyen kötet született, Magyarország pedig hat szakácskönyvvel büszkélkedhet. „És eközben a sokkal nagyobb zsidó közösséggel rendelkező Oroszországban csak kettő. Ez is mutatja, milyen nagy volt a zsidó polgárosodás mértéke Magyarországon” – magyarázza Saly Noémi. (Azt, hogy a szakácskönyvek szerzői előszeretettel lopkodták egymás receptjeit, márkésőbb, Saly Noémi elképesztően izgalmas és szórakoztató tárlatvezetéséből tudtam meg.)

Ezek a szakácskönyvek jobbára „keresztény” receptek kóserított változatait tartalmazzák, de erre később még visszatérünk. „Az 1876-

ban megjelenő szakácskönyv már hagyományos zsidó recepteket is tartalmaz, és ezt fordítják le 1899-ben magyar nyelvre” – egészíti ki Tóth Helga – „Olyan sikere volt, hogy 1890-ig ötször adták ki, 1892-ben pedig hollandra is lefordították. Magyarországon nincs ezen kívül olyan szakácskönyv, amit ebben az időszakban más nyelvre lefordítottak volna. Az egész világot érdekelte, ami itt 1876-ban megszületett.”

### A SZAKÁCSKÖNYVEK ELTERJEDÉSE

Mitől lesz hirtelen ilyen népszerű egy szakácskönyv? Ehhez egy kicsit visszább kell mennünk az időben. Ahhoz, hogy a szakácskönyvek elterjedjenek, szükséges, hogy a háziasszonyok, a nők széles tömege tudjon írni-olvasni. Ez a keresztény Európában a 17. század végén kezd megvalósulni. Amíg azonban nagycsaládokba szerveződve élnek az emberek, nincs igény a háztartási ismeretek rögzítésére, magyarázza Saly Noémi: „Mindig ott van öreganyám, akihez oda lehet rohanni, hogy elsóztam, odaégett, mit csináljak? A polgárosodás hozza magával, hogy sokkal kisebbek a családok, nincs kitől kérdezni. Ott áll egy tizenhat éves, frissen férjhez ment kislány, aki most a ház asszonya, ráadásul, ha esetleg intézetben nevelkedett, ott legfeljebb horgolni tanították meg, főzni nem. Tartozik hozzá egy tizenhárom éves falusi, mezítlábas kis mindenese, aki meg végképp semmit nem tud a polgári konyháról. Itt már van értelme, létjogosultsága és közönsége a szakácskönyvnek.”

A zsidó családokban a lányok is szinte kivétel nélkül megtanultak írni-olvasni, de a zsidó szakácskönyvek külön érdekessége, hogy milyen nyelven fognak íródni: héber betűkkel jiddisül vagy jüddis-deutsch nyelven, németül vagy esetleg magyarul. „A kiállítás legizgalmasabb darabja a világ első héber betűkkel írt szakácskönyve, ami jüddis-deutsch nyelven íródott. A magyar zsidó polgárság többnyire jiddisül vagy németül beszél, de 'von Haus aus' mindenki két-három nyelvet

beszél. Írni viszont gyakran csak héber betűkkel tanultak meg a lányok.” Itt kell megjegyezni, hogy a polgárosodó zsidó családokra jellemző, hogy a nők inkább akkultúrálódnak, de nem asszimilálódnak, ennek első lépése pedig az, hogy ugyanolyan ételleket szeretnének főzni, mint keresztény szomszédaik, csak kóserben.

Ez pedig visszavezet a fentebb már említett érdekességre, hogy a zsidó szakácskönyvekben kezdetben éppen zsidó ételek nincsenek: „A kiállításban látható szakácskönyvek anyaga szinte kizárólag 'keresztény' ételekből áll, úgy 'elzsidósítva', hogy megfeleljenek a kásrutnak. Következő lépés lesz majd a 19. század vége felé, amikor a polgárosodási folyamat nagyon előrehaladtá vált, hogy hirtelen fontossá válik a valóban hagyományos zsidó ételek rögzítése, hogy ne merüljenek feledésbe” – magyarázza Saly Noémi. „Nincs már meg a nagyi, aki megtudná tanítani a recepteket, és hirtelen felbukkan a vágy, hogy ezeket is meg kellene őrizni. Az 1880-90-es szakácskönyvekben már megjelennek az olyan hagyományos, főleg askenázi zsidó ételek, mint a cimesz vagy a barhesztészta. Mintha egy nosztalgia jelenne meg a nagy modernizáció közepette.”

### MESÉLŐ TÁRGYAK

A kiállított tárgyak, legyenek kézzel írt receptfüzetek vagy gonddal hímzett asztalkendők, mind egy-egy történetet mesélnek el, bepillantást adnak a magyar zsidóság életébe. A szakácskönyvek pedig önmagukban is értékes információforrások társadalomkutatóknak és életmódkutatóknak egyaránt: „Azt a szemléletet, amelynek alapján én most 19. századi magyar szakácskönyveket kutatok, Körner Andrásról tanultam: hogy kezeljük a szakácskönyvet úgy, mint egy történeti forrást” – meséli Saly Noémi. „Fontos a szerző, a kiadó, a célközönség. Az alapanyagokból tudunk következtetni a vallási hovatartozásra, az anyagi lehetőségekre. Egy kéziratos szakácskönyv esetében kiderülhet, hogy fa-

lun vagyunk vagy városban, milyen alapanyagokhoz jut hozzá a háziasszony. Milyen a konyha felszereltsége, huszonöt konyhai eszközt használ vagy százat, milyen eszközöket ír elő. Milyen konyhatechnológiai szavak szerepelnek, mennyire szivárogtak be más nyelvek. Ezekből mind nagyon sok érdekes dolgot megtudunk.”

És ha már célközönség: kiknek szól a kiállítás? Az érdeklődők – ahogy két beszélgetőtársamtól megtudom – minden korosztályból érkeznek, zsidók és nem zsidók egyaránt. Nekem, kóser háztartást vezető zsidóként nagyon érdekes látni a dédszüleim-nagyszüleim életének eszközeit, a rengeteg információt kínáló magyarázó szövegekben meg elevenedő életük korszakát. Persze az avatott szem rögtön kiszúrja a fordítva rögzített bárhesztakarót, kedvem lenne megigazítani, de sajnos ahhoz a fél kiállítást le kéne bontani... de nem én vagyok az egyetlen, aki hazai pályán mozogva igazít ki valamit: „A könyvek között a legutolsó darab a lágerszakácskönyv. Egyszer egy tárlatvezetésen elvitettem, hogy hol született a kötet és egy nagyon idős túlélő hölgy kijavított. Megköszöntem, és akkor hozzátette: tudom, mert ott voltam” – eleveníti fel Saly Noémi a megrázó találkozást. „A nem zsidó közönség számára más miatt érdekes a zsidó gasztronómia története, ahogy nekünk is az volt kezdetektől Helgával.”

#### MINDENKIHEZ SZÓLNAK

„Át kellett hidalni, hogy a közönség egy részének ez mind újdonság, nem tudják, mi az, hogy kóser, mik a kósersági szabályok” – idézi fel Tóth Helga a kiállítás koncepciójának kialakítását – „Nekik el kell mondanivalóját, hogy van húsos vagy tejes – emiatt vannak a kiállításban az alapvető fogalmakat tisztázó felhajtós táblák. Körner András úgy írta meg a szövegeket, hogy minden célcsoport szá-

### FÜSZERES ESZTER BÓLESZ RECEPTJE (az eredeti alapján)



Hozzávalók 9 darab bóleszhez: 50 dkg liszt; 3 dkg friss élesztő; 2,5 dl langyos tej; 2 tojássárgája; 10 dkg cukor; nagy csipet só; 10 dkg vaj a tésztába

A töltelékhez: 7 dkg vaj a tésztát megkenni és a tepsit kikenni; 15 dkg dió (pekándió); 3 ek cukor; 1 ek fahéj; 5 dkg mazsola

Sütés félidejében meglocsolni: 2 dl tej + 1 ek cukor

Az élesztőt megfuttattam a langyos tejben kevés cukorral. A lisztet átszitáltam, majd hozzáadtam a cukor maradékát, a sót, a tojások sárgáját és a puha vajat. Beleöntöttem az élesztős tejet is, és géppel szép fényesre dolgoztam kb. 10 perc alatt. Letakarva 20 percig pihentettem, majd lisztezett deszkán kinyújtottam.

A kisujjni vastagra és húsz centi szélesre kinyújtott tésztát megkentem vajjal, amit megszórtam a gorombára vágott dióval, végül ezt hintettem meg mazsolával és a fahéjas cukorral. Érdemes jó minőségű fahéjat használni, tényleg ég és föld a különbség!

A tésztát szorosan feltekertem, majd 5-6 centis darabokra vágtam. Vajazott, lisztezett tepsibe tettem a tekerceket úgy, hogy ujjnyi hely maradjon köztük, majd a szélüket is megkentem vajjal. Langyos helyen megkelesztettem, majd 180 fokban sütöttem 30 percig úgy, hogy félidőben meglocsolgattam a cukros tejjel. Két-három kanállal ment egy-egy bóleszre.

mára érhető legyen, minden fontos információ bekerüljön. Ugyanakkor egy kiállításnak élvezhetőnek kell maradnia, nagyon fontos az érthetőség és a vizualitás. A kiállításnak nagyon széles a célközönsége, úgy vélem, ez minden magyar számára fontos téma.”

A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeumban november közepéig tekinthetik meg a kiállítást az érdeklődők (például a Múzeumok éjszakáján, miután az Óbudai Zsinagógában megismerkedtek a környék zsidóságának történetével). Ezzel pedig még nincs

vége a bólesz diadalútjának, nyugtat meg beszélgetésünk zárásaként Tóth Helga: „a kiállítás iránt nemzetközi szinten is nagy az érdeklődés, úgyhogy készül az angol verziója. És hogy ne vesszen el ez az összegyűjtött tudás, csinálunk belőle egy virtuális kiállítást, hogy megmaradjon az utókornak.”

Aki pedig még azt is szeretné tudni, mivel nevezett be egy kóser étterem a budapesti vendéglősök disznótoros vacsoraversenyére, az ruccanjon ki Óbudára, és keresse meg a választ a Jó lesz a bólesz kiállításán!



# KÓSER ÉLMÉNYEK A DUNA KÉT PARTJÁN

## A BROOKLYN BAGELTŐL A CHÁJ GALÉRIÁIG ÉS VISSZA

Az elmúlt hónapban az EMIH két új kóser helyet is nyitott. Május elején Szentendrén nyitotta meg kapuit a Cháj Galéria, ahol a kiállítóter – és a már korábban is működő zsinagóga – mellett egy kellemes udvarral összenyitott kávézó is várja a kultúrára és kóser gasztronómiára éhes helyieket és turistákat. Június közepén pedig a Zsilip zsidó központ bővült egy fantasztikus kóser hellyel, a Brooklyn Bagellel. A megnyitókról már részletesen értesülhettek a zsidó.comról és a Gut Sábessből is. Most pedig a két helyhez egy képzeletbeli, ám a valóságban bármikor megvalósítható élménydús programmal igyekszünk kedvet csinálni. **KATZBURG SÁMUEL ÍRÁSA**

Egy június közepe pénteken, amikor már korán reggel lehetett látni, hogy szép napsütéses napra virradnak, s erre a telefon időjárásjelző applikációja sem cáfolt rá, Jutka és Eszter úgy döntöttek, hogy amíg gyermekeik az óvodában vannak, ők végre „kivesznek” egy napot, s azt a szabadban töltik.

Bár a pénteki kirándulás meglehetősen „unortodox” választásnak tűnhet, Jutka és Eszter már csütörtök este előkészültek a sábeszre. Korai előkészületeik fő oka az volt, hogy hittek abban, hogy az ízek így még jobban összeérnek, de egyébként sem szerettek kapkodni, jobb’ szerették a kész ételeket a melegítőre rakni péntek este...

Jutkákék értek először a Bét Menáchembe, s miután bekísérte a gyerekeit, beugrott a szomszédos kóser boltba, mert kitalálta, hogy még a kirándulás előtt összedob egy-egy ízletes bagelt. Már a kosarában volt az öt darabos gyorsfagyasztott amerikai bagel, s a krémsajtok között válogatott, amikor Eszter megjelent mellette. Jutka gyorsan elkezdte előadni a tervét, ám még mielőtt befejezhetné volna, a barátnője leintette: „Jucikám, hát nem hallottad, hogy a Zsilipben megnyílt a kóser bagelező? Pont olyan, mint amilyenből Brooklynban szinte minden sarkon van egy! Úgyhogy ne viccelj, hogy ezek után még mi fogunk bagelt sütni. Fizess gyorsan, feldobjuk hozzátok, aztán irány a Zsilip!”

Jutka nem is mert ellenkezni, de nem csak a szavak győzték meg, hanem a gondolat, hogy a meleg sütő helyett egy hűtött, kényelmes helyen ehetnek. Jutka gyorsan felugrott a lakására lepakolni, lekapott egy vékonyka könyvet a polcról, majd zárta az ajtót, s már futott is le a lépcsőn.

A Zsilipnek már eddig is rendszeres látogatói voltak, nemcsak a zsinagóga miatt, de a fantasztikus játszóház miatt is, ahol az idő csak úgy repült szülőknél, gyerekeknek egyaránt. A Brooklyn bagelező megnyitásával pedig a Zsilipet tényleg valóságos zsidó központnak lehet nevezni, mely központi lokációjának köszönhetően, nem csak Újlipóciáé, de az egész fővárosé, illetve mindenkié, aki oda betér!

S a bagel... tényleg olyan, mint ahogy hirdetik: ízig-vérig New York-i. Ha pedig valakinek eddig nem volt még szerencséje bagelt kóstolni az amerikai metropoliszban, akkor próbálja ki a Zsilipét, a kulináritás tekintetében meglesz a teljes élmény!

Közben a két barátnő elhatározza, hogy a Margitszigetnél kicsit messzebbre kirándulnak, és felkeresik a zsidó élet egy másik új helyszínét: a szentendrei Cháj Galériát. Még gyorsan az otthoniaknak is csomagoltatnak némi kóstolót, aztán irány a HÉV. Vagy várjunk csak! Eszternek jobb ötlete támad:

– „Ezer éve nem ültem hajón... a MAHART-on az van, hogy a Vigadótól fél óra múlva indul egy hajó Szentendrére. Azt pont elérjük, ha levillamosozunk a kettessel.”

– „De az hosszabb. Ne felejtse, hogy vissza kell érnem háromra a gyerekekért!”

– „Én azt tanultam, hogy ha az út az élmény része, akkor az nem kidobott idő! Egyébként is még fél tíz sincs. Meglátod, jót nézelődünk majd!”

– „Na jó, de akkor engedj szabadjára a benned lakozó idegenvezetőt, és mesélj sokat.”

– „Oh, ezzel nem lesz probléma, ne aggódj!”

A Duna hűsítő fuvallatai kellemesen simogatják a fedélzeten báméskodókat. Az eklektikus bérpaloták alakain és a hotelek hatalmas üvegtábláin csak úgy szikrázik a víz fodrozódása. A város lassan sodródik el a hajó mellett, vagy inkább fordítva, de a tűző napsugarak és a permetes szellő egyvelege különös illúzióként borul a nézelődőkre.

– „Látod ott a sarkon azt a timpanonos monstrumot? Tudod, mi az?”

– „Valamelyik minisztérium? Talán a külügy?”

– „Nem, az a másik oldalon van. Ez a belügy. De nem az a lényeg, hanem, hogy mi volt előtte! 1905–1950 között ez volt a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank épülete. Persze az épületet és a bankot is zsidók csinálták. Quittner Zsigmond tervezte és Ullmann Móric vezetésével alapították meg 1840-ben. Mellette a Gresham-palota az egyik kedvenc épületem. Azt is a Quittner tervezte, igaz, abba már a Vágó-fivérek is besegítettek... Tudtad, hogy a Vágók eredetileg Weinbergerek voltak? Nagymamám is Weinberger volt, de ő Virágra magyarosított. Na mindegy, hol is tartottam?... Jah, a Gresham-nél! Szóval a biztosítótársaság épülete volt, de nem is az a lényeg, hanem hogy a földszintjén volt a kávéház, ahol a Gresham-kör is összegyűlt. A Bernáth Aurél fogta össze őket és a nagybányai művésztelep hagyományait akarták feléleszteni. Vagyis nem csak akarták, ha engem kérdezel, túl is szárnyalták őket. Főleg impreszionisták voltak, közöttük pár zsidó is, mint a Berényi Róbert vagy a Farkas István. A Farkas egyébként Wolfner volt. Szellemes fordítás, nem? Viszont nem a híres újpesti bőrgyáros Wolfnerektől, hanem a könyvkiadótól származott. Tuti nektek is van Singer és Wolfner kiadványotok otthon.”

– „Jaj, mindig összeszorul a szívem a cipőknél... De amióta három éve a Zsilip megnyitóját itt kezdték a tóra-avatással, némi öröm is kapcsolódik a helyhez. Nagymamám egyébként is mindig azt mondta, hogy nem elég túlélni, de élni is kell.”

– „S milyen igaza volt neki...! Látod, milyen szépen felújították az egykori Wellisch-bérpalotát? A magas teje versenyzik a parlamentével... Zala György Andrassy

szobráról pedig csak kevesen tudják, hogy azt Róna József öntötte bronzba, akinek ott szemben, a vár udvarában áll a Savoyai herceg lovas szobra.”

Közben megy tovább a csevegés erről-arról, mire Eszter a Zsilipre mutat, s fennhangon folytatja – mert most már a fedélzeti utasok többsége őket hallgatja:

– „A Palatinus Építő Rt. két nagyágyúja Grünwald és Schiffer kérték fel a zseniális Vidor Emilt, hogy tervezze meg nekik a Duna-parti látkép új elemét. S amellett, hogy meglehetősen csinosra sikerült, a lakásai az elképzelhető legnagyobb luxussal voltak felszerelve... Volt központiporszívó-rendszere, de ami még ennél is extravagánsabb, hogy a fürdőszobákban volt egy külön csap, melyből a Margitszigetről folyt a termálvíz... A két szárny között eredetileg franciaudvar volt, aztán a szocializmus alatt pártétkezdenek építették be, ami most pedig a világ egyik legmenőbb zsidó vallási és kulturális központja.”

A Szent István park magasságában Jutka előveszi a könyvecskét, amit otthon még gyorsan bedobott a táskájába. Szerb Antal, *Budapesti kalauzából* kezd felolvasni:

– „Mikor fiatal voltam, ez a városrész kerítésekből állt. A kerítések alól kutyák ugrottak ki féltettel, ugatásuktól az ember megcsúszott a út jégén, felkelt és szégyellte magát. De azért szép volt és messze ki lehetett sétálni, Újpest felé, amelyet csak a mesékből és félelmekből ismertem. Ma itt vannak a leglaposabb modern paloták. A palotákban fiatal pszichoanalitikusok tergetik ki egymás lelkét a díványokon, a bridzs délceg amazonjai ábrándoznak hófehér fürdőszobák mélyén, rendkívül intelligens magántisztviselők Moszkvát fogják a rádión. Téli vasárnap az egész városrész hosszú fadarabokkal zarándokol a Svábhegy felé, otthon csak az előzvegyült borbély marad. Minden modern és egyszerű és tárgyilagos és egyforma itt.” (26. old.)

Majd még hozzáteszi:

– „Azért az utóbbi hangulatból maradt még majd' száz évvel későbbre is. Az itteni Bauhaus házak miatt lett Tel-Aviv egyik testvérvárosa Budapest, nem? Egy regényben olvastam, hogy a Dunapark Kávéház épü-



letét a cukorkirályok, a Hatvany-Deutsch család építette, és hogy a háború után egy ideig itt lakott Hatvany Lajos is, akinek az ötödik emeleti lakása valóságos átjáróház volt, a korszak krémje, mint a Heltai Jenő, Karinthy Ferenc, Szép Ernő vagy a Kéthly Anna adta egymásnak itt a kilincset. Mondjuk arra nem emlékszem, hogy ki tervezte...”

– „Domány Ferenc és Hofstätter Béla tervezték. Két tragikus sorsú építész. Domány még harminckilencben lett öngyilkos Londonban, bár a család szerint csak véletlenül adagolta túl az altatót. Hofstättert meg negyvennégy decemberében végezte ki egy nyilas csürhe. Úgyhogy jegyezd csak meg a nevüket, hiszen lenyűgöző emlékeket hagytak maguk után...”

– „Olyan harmonikus, hogy Újlipóciában még a tekintélyt parancsoló klasszicizáló templom is Bauhaus elemektől válik könnyedebbé. Egyébként sokáig azt hittem, hogy múzeum, de aztán mondták, hogy református templom, aminek az alagsori altemplomában negyven-

Kovács Margit és Czóbel Béla múzeuma is. Ezekben kiváló állandó kiállításokat találhatunk, a Cháj Galériában pedig izgalmas időszakos kiállításokat rendeznek be. Május 5-én Bernáth Aurél egy tanítványának, Szilárd Klára festő képeivel nyitották meg ünnepélyesen a szentendrei zsidó kiállítóteret.

– „De honnan olyan ismerős nekem Szilárd Klára neve?... Várj, megvan! Tudod, a Dohány zsinagóga mögött ő csinálta azt a hatalmas ólomüveg kompozíciót a holokauszt 60. évfordulójára.”

– „Komolyan? Azt hittem, hogy ő Izraelben élt. Na várj... Itt azt írják, hogy Budapesten született huszonegyben, és a Veres Pálnéba járt, na pont, mint anyu... Egy textilvegyésszel házasodott össze, de házasságuk csak alig hat hétig tartott, mert a férjét munkaszolgálatra vitték. Azt hitte, meghalt. A holokausztot Svájcban élte túl, ott újraházasodott és ötvenegyben Izraelbe mentek. Majd kilencvenben vendégkiállítása volt a Vigadóban, ahol... hát ezt nem hiszem el... mindjárt első-



VIGADÓ  
HAJÓ-  
ÁLLOMÁS



PALATINUS  
HÁZAK



GRESHAM  
PALOTA



BROOKLYN  
BAGEL

négyben zsidó családokat is bújtattak” – mondja révedő hangon Jutka.

Aztán Újpest után – ahol Eszter hosszasan beszélt arról, hogy azt a 18. század közepén zsidó gyarmatnak is nevezték, miután 1835-ben Löwy Izsák tímár felépítette az első házakat és börgyárat, öt évvel később pedig ő lett a község első bírója is – a hajó a Duna bal szakaszára kanyarodik. S kétoldalt a folyó fölé hajló fák hús zöldje után Szentendre belvárosában kiköt a hajó.

A kikötő és a Cháj Galéria között rövid út vezet, igaz, a kacskaringós utcákban könnyű elveszni. Azonban a szabálytalan utcák útvesztője kellemes dezorientáltságot okoz. A belvárosban szinte akármelyik utca feltűnő házában vagy rejtett zugában egy-egy művész képtárát vagy múzeumát találjuk.

**A** Cháj Galériához vezető út leágazásaiban például rögtön három zsidó képzőművész emlékhelyét is meglátogathatjuk. Pár száz méteren belül van Vajda Lajos,

rom magam... a kiállításon újra találkozott a halottnak hitt első férjével, Füsti Pállal. Alig bírtak megszólalni, majd a Klára annyit mondott: »Pisti, hozz egy konyakot, mert megáll a szívem.« Aztán újból összeházasodtak, Szentendrén is vettek egy házat, ahol berendezett egy műtermet. Azt írják, hogy élete legboldogabb tizenégy éve következett. Majd férje elvesztése után, rokonok hiányában, már csak a művészetnek élt. Tizenhétben hunyt el... Elképesztő történet.”

**J**utka és Eszter a képek egzotikus színekavalkádjában teljesen elveszve sétálgatnak a képek előtt, aztán felfrissítik magukat a galéria kóser kávézójában, s elhatározzák, hogy még megnézik az Ámos Imre – Anna Margit Emlékmúzeumot. Egy másik, kicsoda tragikus sorsú művészpáros, akik rengeteget adtak a magyar festészethez. Talán nincs még egy olyan magyar festő, mint Ámos, akinek a képei jobban visszaadnák a vidéki zsidó élet hangulatát. Anna Margit sírja végső kívánságá-

nak megfelelően az udvaron van, oda mindketten tesznek egy-egy kavicsot.

Aztán, élményektől túlcsondulva, irány vissza a kikötőbe. Indul a hajó. Az utazók egy része megegyezik a délelőttiekkel, ők mosolyogva üdvözlik a két asszonyt, s újabb szórakoztató és információkban gazdag történeteket remélve köréjük helyezkednek el.

Most a Buda felőli oldalra ülnek, mert ahogy írta Szerb: „A Dunának két partja van, mint a folyóknak általában. Azt hiszem, az is normális, hogy a két part itt is két más világ. Mint Párizsban. A pesti parton zenés kávéházak nyitnak és csuknak, a budai parton gesztenyefák.” (12. old.)

A hajó motorja szinte alig jár, inkább finom tempóban úszik a sodrással. Az Árpád híd után hamarosan feltűnik az Óbudai Zsinagóga ódon épülete. Elképesztő a kontraszt, ami a kétszázéves imaház és a panelrengeteg között feszül.

„Valamikor itt lakott Izrael tizenkét törzse [...]” (23. old.) – olvassa Jutka Szerb Antal „Marslakóknak” írt útikönyvéből. – „Találó, hiszen Budapest zsidó bölcsője ringott itt, s a vészidőszak után ki gondolta volna, hogy egyszer lesz még olyan pezsgő zsidó élet, mint annak előtte. Münz Mózesek, budai Goldbergerek büszkén nézhetik az örökségük gondos ápolását.”

Közben a hajó balra kanyarodik. Fél háromkor kiköt a Vigadó téren, nem kell sietni, kényelmesen van idő visszasétálni a Dohány utcai oviba. A gyerekek vidáman mutogatják a heti alkotásokat, ki hogy színezte ki, ki mit tanult a *párásáról*.

„Ez nagyon jó volt. Legközelebb menjünk az egész családdal és nézzük meg a Skanzent is. Annak is van egy-két zsidó érdekessége.

„Mindenképpen! Gut sábesz nektek!”

„Gut sábesz, sziasztok!”

\*A menetrend és a nyitvatartási idők változhatnak, kérjük, tájékozódjanak indulás előtt.



CIPŐK  
EMLÉKMŰ



ÓBUDAI  
ZSINAGÓGA



CHÁJ  
GALÉRIA  
SZENTENDRE





# A TÖRTÉNET NEM ÉRT VÉGET: ÉLŐ TÖRTÉNELEM MÁDON

Érdekes kérdés, hogy mitől függ, kik látogatnak el egy adott turisztikai látványossághoz, ahogy az is, hogyan tud egy hely teljesen különböző érdeklődési körű és hátterű embereknek egyformán fontosat és érdekeset mutatni. Erről is beszélgettünk **FRANK MARIANN**-nal, a Csodarabbi útja és a mádi rabbiház vezetőjével. *LIEBMANN FLÓRA ÍRÁSA*

A Mádi rabbiház hófehér falaival, virágoskertjével és nem mellesleg a szomszédságában álló, varázslatosan szép és messze földön híres zsinagógával valóságos ékköve a Tokaj-Hegyalja régióknak, ami az elmúlt években mintha hamvaiból támadt volna föl, visszanyerve egykori tekintélyét és gazdagságát. A rabbiház és a zsinagóga látogatóközönsége a lehető legváltozatosabb, ami különleges kihívást jelent azoknak, akik szívvel-lélekkel dolgoznak azon, hogy a központ mindenkinek azt nyújtsa, amire vágyik. A látogatók között vannak brooklyni haszidok, lengyel turisták, magyar iskolák osztálykiránduló kamaszai éppúgy, mint katolikus egyesületek vagy nyaraló családok.

„Számomra is meglepő, hogy milyen széles spektrumú az érdeklődés” – kezd bele a történetbe *Frank Mariann*. – „Ez egy osztálymentes, elképesztő széles spektrumban vonzza az érdeklődőket. Vannak visszatérő látogatóink, pl. a Pannonhalmi Bencés Gimnáziumnak egy komoly programja az osztálykirándulások során,

hogy megnézik a zsinagógát és a kiállítását. Vannak, akiknek a zsidóság története az érdekes, másokat a zsinagóga építészeti különlegessége vonz, vannak, akik a környéken tett kirándulásukat szeretnék egy kulturális különlegességgel kiegészíteni.”

Vannak azonban, akik nem látogatóba érkeznek, hanem szinte hazajönnek. „A rabbiház, amellyel, hogy ez egy látogatóközpont és kiállítótér, egy közösségi ház is egyben azoknak az ortodox zarándokoknak a számára, akiknek innen származik a családjuk” – egészíti ki Frank Mariann a központ látogatóinak színes leírását. – „A temetőben nagyjából 780 sírkő áll, amelynek nagy része már nem olvasható. Az elsők a 18. század közepéről származnak, utoljára az '50-es években temettek itt. Élőször azt gondoltam, hogy pár leszármazott jár ide, de valójában több száz családnak van élő kapcsolata a településhez. Ők nem zarándokok, akik a csodarabbihoz jönnek, hanem a rokonaik sírját látogatják. Ezek szerteágazó családok, van sír, ahol olyan felmenő nyugszik, akinek több száz leszá-

mazottja él és közülük rengetegen el is jönnek meglátogatni Mádon a sírhelyet.”

Az elhunytakkal való kapcsolat életet is hoz a régi falak közé: „Magyarországon ez az egyetlen vidéki ortodox zsinagóga, amit teljesen eredeti állapotba állítottak vissza, csak hogy akkor az, hogy ez újra használatba lesz véve, még gondolati szinten sem volt meg, mostanra pedig megvalósult: ez az egyik csodája a zsinagógának.” Az 1795-ben épített, párját ritkítóan szép barokk zsinagógában ma újra meg újra összegyűlik közösség. Igaz, az imád-



FOTÓK: MAYER ANDRÁS / CSODARABBIK ÚTJA FOGADÓ

kozók legtöbbször igen messziről utaznak ide, hogy együtt ünnepeljenek a család „ősi” fészkeiben...

Legutóbb – immáron nem először – azért, hogy bár micvót tartsanak az utolsó mádi rabbi dédunokájának. „Már tizenhárom éve, amikor az Ehenreich családban, akik öt generáción át adták a mádi rabbit a közösségnek, megszületett a legújabb dédunoka, eldőlt, hogy itt lesz a bár micvojá” – meséli Frank Mariann, aki az elmúlt években rendszeresen került kapcsolatba az egykori mádi zsidók leszármazottaival. „Itt minden infrastruktúra adott a kóser ellátáshoz és tényleg úgy jönnek, mintha hazaérkeznének. Van családok, akik visszajárnak, és innen, csillagtúra-szerűen járják be a környék csodarabbijainak és a ro-



konaiknak a sírjait. Van, hogy csak férfiak jönnek nagy csoportban, van, hogy az egész család.”

És nemcsak sírokat látogatnak, hanem bizony kiélvezik a környék nyújtotta családi programok lehetőségét is. Pont úgy, ahogy az idelátogató nem vallásos vagy nem-zsidó családok. Tokaj-Hegyalja ugyanis minden családnak, legyen bármilyen vallású és beszéljen akármilyen nyelvet is, rengeteg látnivalót és tennivalót rejt Zemplén Kalandparktól a környékbeli várakon át a kirándulókat váró tanösvényekig. Ezek között pedig kényelmesen elfér a zsinagóga és a rabbiház megtekintése, ami nagyjából egy-másfél órás programot kínál és minden nap 9-től 17 óráig van nyitva: „Egyszerre akár három csoport is elfér, akik külön-külön tudnak körbejár-

ni, meghallgatni a tudnivalókat és megnézni a zsinagógát és a rabbiházat” – folytatja Frank Mariann, hozzátéve, hogy az úthálózat fejlesztésével sokkal könnyebben megközelíthető a régió, mint korábban volt, így egyre több embert is vonz. Mint mondja, az elmúlt két évben, a koronavírus-járvány hatására, nagyon megerősödött a belföldi turizmus, mivel nem volt lehetőség máshova utazni, így sokan fedezték fel maguknak ezt a környéket is, aminek része, hogy megismerjék a helyi zsidók múltját is.

**T**évedés lenne tehát azt hinni, hogy a mádi zsinagóga és rabbiház csak ilyen vagy olyan látogatók előtt áll nyitva. Mindenkit egyforma szeretettel várnak és mindenkinek tudnak érdekeset és értékeset mutatni: „Kicsit az egész község olyan, mint egy skanzen, mivel a mezővárosi falukép megmaradt a mai napig. A szőlőt ugyanúgy művelik, a pince ugyanúgy néz ki, mint 350 évvel ezelőtt.

„Magyarországon sokkal ismeretesebb a neológiaihoz köthető múlt, kevés információ, helyszín van, ahol a hazai ortodoxia történetével ismerkedhetünk meg, pedig rendkívül gazdag és izgalmas. Mádton mindezt autentikus környezetben lehet megnézni.” Az elmúlt időszakban két egykori zsidó házra is

kikerült emléktábla. „A mai Royal Tokaji Borászat eredetileg a Zimmermann család borászata volt, az épületegyüttes pontosan úgy néz ki, mint a Zimmermann család idejében. Itt helyeztek el egy emléktáblát a leszármazottak. Ugyanígy járt el a Flagman család is.”

**A** környék gazdagodásával egyre többen kezdik felújítani házaikat, aminek során több helyről is előkerültek az egykor ott élt zsidó családok dokumentumai, családi papírjai, személyes levelezések. Bár Magyarországon nincs törvény rá, hogy ezzel mit kell csinálni, szerencsére sokan felismerik az értékét, és meg tudnak egyezni a rabbiházban működő családfakutató-központtal az iratok átadásáról: „Számunkra ezek felbecsülhetetlen értékkel bírnak, hiszen rengeteg szociológiai, demográfiai adatot nyerhetünk belőlük. Kaptunk pl. kézzel írt takarékszövetkezeti számlát, amin látjuk a pénzmozgást, hány hordó bort rendeltek. Egy kutatás általában valamilyen meghatározott időkeretben zajlik, ami alatt eredményt kell elérniük, de mi folyamatosan ott vagyunk, folyamatosan kerülnek elő új adatok, amiket feldolgozunk és beépítünk az eddigi tudásunkba. Amikor azt hisszük, hogy a történet véget ér, akkor azt látjuk, hogy koránt sincs így. Ez maga az élő történelem.”



# Keleten a helyzet egyre kóserőbb!

Új zsidó központok, egyre jobb infrastrukturális feltételek, magas színvonalú zárandokszállások és lelkes, hozzáértő szakemberek is segítik az ország keleti felében lévő zsidó örökségekhez való hozzáférést. Ráadásul az élményt kóser ételekkel is megkoronázhatjuk. WALLENSTEIN RÓBERT ÍRÁSA

Alig több mint két óra az országúton, és kézzelfogható közelségbe kerülhet közel kétszáz év története a magyar zsidóság aranykorának e különlegesen összetett vidékéről. A haszidizmus első hazai úttörőinek emléke, külföldi zárandokok száz-ezreinek desztinációi, hazánk keleti felének kincsei egyre inkább válnak minden, zsidóság iránt nyitott utazó számára úti céljá.

*A Bennem Élő Eredet multkutató csapattal lassan két éve bolyongunk kendőzetlenül identitásunk körül, és ennek okán több alkalommal is jártunk Kelet-Magyarországon. Ennyire gazdag zsidó jelenléttel eddig még sehol másutt nem találkoztunk idehaza.*

## SÁTORALJAÚJHELY

Az elsősorban galíciai területekről Magyarországra érkezett különféle kereskedők és rabbi-dinasztiák többgenerációs tevékenysége nem csak a zsidó közösségek számára volt meghatározó. A Tokaj-régió egyedülálló borkultúrájának felemelkedése és nemzetközi hírűvé tétele aligha lett volna lehetséges a nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező betelepülők nélkül.

De több csodarabbiról is tudni, hogy bölceleteikkel, lelki támaszukkal minden nyitott embertár-

suknak szolgálhattak tanácsokkal. A leghíresebb példa erre, hogy Kosuth Lajost gyermekkorában a híres sátoraljaújhegyi *Teitelbaum Mózes* rabbi nemcsak hogy meggyógyította, de állítólag meg is jövendölte, hogy nagy ember lesz belőle.

*A rebbe sírjához még a Covid-járvány közepette is (!) ezrek érkeztek külföldről, igaz, akkor még nem élvezhették a helyi közösség által nemrég megnyitott fantasztikus zárandokszállást, amely alig 150 méterre van a zsidó temetőtől.*

Több mint 330 millió forintos beruházással 75 ágyas zárandok-szálláshelyet alakítottak ki a város egyik régi kollégiumában. A négyszintes, impozáns létesítményben imaterem és egy modern kiállítótér is helyet kapott – bemutatva a régió történetét, valamint a csodarabbi életét és munkásságát. A hely vezetőjéhez – a városban talán egyedülként megmaradt vallásos zsidóhoz –, Varga Elekhez örömmel adunk elérhetőséget a *bennemeloeredet@gmail.com* e-mail-címen keresztül. Ráadásul az amerikai szatmári kolónia egyik vezető rabbija által felkért, több évtizede temetőgondnokként is dolgozó férfi fia, aki szakácsként dolgozik, előzetes rendelésre kóser ételeket is tud készíteni!

## BODROGKERESZTÚRTÓL TOKAJIG

Kóser ételhez jutni ma már szinte természetes dolog Sátoraljaújhegytől délebbre, a Tokaj melletti Bodrogkeresztúron, ahol a nagy hatású cádik, *Reb Sájale* sírja évek óta az egyik legismertebb magyarországi zsidó zárandokhely. A folyamatosan érkező látogatók miatt a településen – pár éve odaköltözött izraeli és amerikai vallásos zsidók – állandó jelleggel működtetnek kóser konyhát, amelynek kínálata bárki számára hozzáférhető. (Ehhez részletes információt *Frank Mariann*tól, a mádi Rabbiház vezetőjétől érdemes beszerezni.) Aki Tokajba készülne, három zsidó férfival találkozhat, többben ugyanis nincsenek a városban. Mi kettő vendégei lehettünk: *Kálmánovics Miklós* a „helyi hitközség” elnökeként a vendég-imádkozók számára nyújt bebocsátást a pici, de hangulatos imaházukba, *Glück Gábor* pedig nemcsak helytörténeti felkészültséggel, de szórakoztató stílusban és lendületességgel vezet akár csónaktúrát (!) is a Bodrogon. Ha felkeresik őket – természetesen itt is boldogan közvetítünk! –, ne csak a Bennem Élő Eredet csapatára hivatkozzanak, de kérjék meg őket arra is, hogy meglátogathassák a város két, különleges fekvésű zsidó temetőjét.

FOTÓK: BENNEM ÉLŐ EREDET



## ÚJFEHÉRTÓ

Újfehértó nemcsak azért érdekes hely, mert alkotótársunk és barátunk – az Egység főszerkesztő-helyettese –, Cseh Viktor nagymamája is itt született, hanem mert itt lakik Mikó Márta is. A hölgy New York-i haszidok megbízásából figyelemre méltó precizitással kezeli a város szélén lévő – szintén fontos rabbik nyughelyének otthont adó – zsidó temető mellett pár éve felépült első rangú zárandok-szálláshelyet. Erről mi is meggyőződhetünk ottjártunkkor, amikor is összehozott a sors a város zsidó örökségének megőrzésére létrehozott szervezet vezetőjével is. Suhajné Szoka Margit, az Újfehértó Zsidó Múltjáért Kulturális Egyesület elnökével arról is beszéltünk, hogy egy ideje már próbál lobbizni azért, hogy a városban is legyen egy méltó emlékkiállítás a helyi zsidóságnak. Mikó Mártáék, akiknek Debrecenből segítségük is akad, a külföldről érkező zárandokok közül egyszerre több tucat embert tudnak vendégül látni: a kóserségi feltételeket, például a saját mikvét ugyanis rendszeres felügyelet kíséri, amelyet egy magyarországi rabbi biztosít.

## DEBRECEN

*A debreceni hitközség fiatal és ambiciózus hitéleti vezetője, Faigen Sámuel az EMIH megbízásából érkezett hazánkba Izraelből. A rabbi lassan tíz éve szolgál Magyarországon, és állomáshelye egészen rendkívüli példája a magyar vidéki zsidó életnek: Debrecenben ugyanis minden nap tartanak reggeli és esti imát – minjennel –, a csütörtöki és az ünnepi napokon pedig mindig van kidus is.*

Ahogy Debrecenben hallhattuk Faigen rabbtól, nagyon jó együttműködésben dolgoznak a város Mazsihiszhez tartozó hitközségi vezető-

ségével, amihez a város is támogató partner. Nem véletlen, hogy a gyermekeknek szóló rendszeres táborok, tanfolyamok, oktatási és hitéleti programok mellett az egyetemmel szintén kitűnő szakmai együttműködés zajlik, amihez jön még több nagyszabású – főleg turisztikai, kulturális és oktatási – terv is a következő évekre. Most nyáron például kettő is megvalósul: egy új, 50 főt befogadó kóser éttermet nyitnak Hamsa néven, egy „importált” izraeli főszakáccsal, és átadják az új Debreceni Zsidó Házat is. Aki tehát a „cívus város” felé venné az irányt, biztos lehet abban, hogy nem marad aktív zsidó szellemi és pazar kulináris élmények nélkül.

*Faigen rabbi mellett érdemes felkeresni Heller Zsoltot, a hitközség örökmozgó aktivistáját, akinek nagybátyja, Kreisler Gábor szintúgy remek tipp lehet arra, hogy az ember otthonosan érezze magát a városban – ha Donald Trump amerikai elnök egyik kormány-megbízottját, a debreceni származású Jason Greenblattot sikerült elkápráztatniuk kedvességükkel, magukat sem fogják visszautasítani.*

## NAGYKÁLLÓ

Debrecenről északra, bő fél óra autótút után Nagykálló szintén kihagyhatatlan állomás a zsidó emlékek és a spiritualitásra nyitott érdeklődők számára. A keleti régió meghatározó, alighanem örökérvényű rabbija, Taub Jichák Ájzik nyughelye mellett alig 50 méterre van a szintén idén átadott zárandokoknak készült pihenőhely. A földkerekség legismertebb magyar zsidó népdalának, a „Szól a kakas már...” (társ)szerzője előtt tisztelgők – főleg nemzetközi – serege a városban megcsodálhatja a Nagykállóban született, sokak szerint a „magyar Chagall”, Ámos Imre festőművész állandó kiál-

lítását is, de felkeresheti a jobb sorsra érdemes – kiváló orvos szülőházában létesült – Korányi Frigyes emlékházat is. A pontos eligazításhoz és a garantáltan meghitt, személyes kalauzoláshoz próbálják megkeresni Harsányi Gézáné, a város díszpolgárát, akinél bájosabb nagy tudású idegenvezetőt senki nem kívánhat magának.

## MISKOLC

Ha Nagykállóból a főváros felé vezetne útjuk, semmiképpen ne hagyják ki Miskolcot. Bár erről saját személyes élményeink nincsenek – csapatunkkal eddig még nem jutottunk el a városba –, de ahogy azt megtudtuk az EMIH miskolci rabbijának feleségétől, hamarosan érdemes lesz arra is kiruccanni. Azt már eddig is lehetett tudni, hogy a város Debrecenhez hasonló irányba indult el, és a régi romok ormán feléledőben van a zsidó élet – Markovits Zsolt, a Mazsihisz helyi neológ rabbija erről előszeretettel ad jelentéseket a Facebook-oldalán –, Fuchs Yoshua rabbi és felesége, Fuchs Eszter pedig évek óta irányítja a helyi orthodox életet. Több sikeres rendezvényük és köztéri ünnepi eseményük után idén ők is merészebb tervekkel készülnek: várhatóan még az őszi ünnepek előtt átadhatják a Miskolci Zsidó Házat, amelyben természetesen lesz egy kis zsinagóga is, de folytatják a női klubjukat és a gyermekeknek szervezett oktatási és kulturális programjaikat is. Közös kirándulásaik már most is népszerűek, és az ünnepek alatt külföldi és magyar vendégekkel erősödik a helyi hitélet is – mesélte Fuchs Eszter. Ráadásul három új vendégszobájuk is készülöben, amely a Zsidó Ház átadása után bárki számára hozzáférhetővé válik majd.



# Nyáron is mindenkit vár a Zsidó Történeti Tár

A Csányi5 – Erzsébetvárosi Zsidó Történeti Tár 2018-ban nyitotta meg kapuit. Azóta számtalan kulturális, gasztronómiai témájú, képzőművészeti program valósult meg, miközben az állandó kiállítás is folyamatosan látogatható. A nyár mindig különleges időszak egy intézmény életében. A júniustól szeptemberig tervezett programokról is kérdezzük **LEFKOVICS ZSÓFIT**, a Csányi5 vezetőjét. **JUHÁSZ VALI ÍRÁSA**

**– A Csányi5 hogyan vészelte át a járványidőszakot? Milyen alternatív megoldásokat választottak a programok eljuttatásához?**

– Ahogy mindenkit, kezdetben minket is felkészületlenül ért a járvány miatti bezárás. Ebben a helyzetben egy fontos feladatot próbáltunk teljesíteni: ne veszítsük el látogatóinkat. Programjainkat a Facebookra költöztettük. Követve a kialakult tematikánkat, kisfilmeket készítettünk a mi nagyszerű partnereinkkel. Főztünk tipikus zsidó ételeket – otthon, Fűszeres Eszterrel; sétáltunk képzeletben Erzsébetváros ikonikus helyein *Deák Gáborral*; bejártuk Budapest kerületeit, megismertünk rengeteg érdekességet *Saly Noémivel*. *Borgula András* beszélgetett külföldön élő magyar zsidó honfitársainkkal. *Dési János* közreműködésével megbeszéltünk kényes vagy a mai napig feldolgozatlan történeteket, eseményeket, mint például a magyar zsidóság kifosztása a háború alatt vagy az örmény genocídium története. De volt felolvasószínház *Takáts Andreával* és *Kardos Dániellel*, *Szántó T. Gábor* író olvasott fel a műveiből, *Bálint András* válogatott *Szerb Antal: Száz vers* című kötetéből, zenélt nekünk a teraszáról *Gerendás Péter*. A vallást sem hanyagoltuk: *Lefkovics Péter* segített eligazodni alapvető vallási kérdésekben.

*Szunyogh Szabolcs* zsidó érdekességeket bemutató sorozata – a nagy érdeklődésre tekintettel – még most is

fut nálunk a Csányi5 Facebook-oldalán.

Ez a felsorolás nem teljes, de tulajdonképpen ebben a mindannyiunk számára nehéz időszakban egy fantasztikus videókönyvtárra tettünk szert. Érdeemes ott körülnézni és szemezgetni.

**– Mikor nyitottak meg teljesen újra? Van-e valamilyen változás, bővülés a megelőző időszakhoz képest?**

– Követtük a hivatalos utasításokat, amint lehetett, megnyitottunk. Persze ez óvatos nyitás volt, és lassan nyertük-nyerjük vissza látogatóinkat. De nap mint nap érezzük, hogy bővül a kör. Az állandó kiállításunkat tavasszal és ősszel iskolai osztályok látogatják nagy számban. A nyár azonban a turistáké. És jönnek. Szeretik az Erzsébetvárosi Zsidó Történeti Tárt, mert a híres zsinagógák vagy a mikve meglátogatása mellett a kiállításunkon látható többféle zsidó otthon bemutatása árnyalja a budapesti zsidóságról kialakítandó képet.

**– Hogyan telik a nyár a Csányi5 életében? Milyen programokkal készülnek?**

– Nagyszabású lesz a programkínálatunk a nyári hónapokban. Lesz *Szabó Gabriella* és *Palotai Péter* zongorakonzertje a fantasztikus Steinway zongoránkon (nagyon büszkék vagyunk a Magyarországon is ritkaságnak számító zongoránkra). A zongorát *Bajkai István* képvisel



lő úr ajándékozta az ERŐMŰHÁZ-nak, melynek egyik központja a Csányi5.

Lesznek sétáink: Krúdy Gyulát idézzük az egyiken, zsidó emlékeket kutatunk fel – zenei kísérettel – a másikon. Lesz kóser sétánk, melyen *Bodrogi (Fűszeres) Eszter* mesél a zsidó-kóser gasztronómiáról és megünnepeljük még a zsidó vallás helyszíneit bemutató sétára. Bemutatkozik nálunk *iff. Szlávics László* képzőművész és két fiatal tehetséges festőművész: *Gergely Anna* és *Gergely Ida*. De nagyon várjuk vissza az állandó kiállításunk látogatóit is. Akik nem beszélnek magyarul, azoknak an-

gol nyelvű audioguide áll rendelkezésére.

**– Ha jól tudom, előkészületben van egy, kifejezetten látássérülteknek szánt tárlatvezetés megvalósítása is.**

– Igen, így van. Amikor *Nemes-Nagy Tünde*, a Vakok és Gyengénlátók Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Egyesületének elnöke és *Babolcsi Andrea*, a Jósza András Múzeum múzeum-pedagógus-régésze meglátogatta a kiállításunkat, inspirációt, ötleteket adtak a speciális tárlatvezetéshez. Tünde érzékenyítő programot is tartott, segít nekünk kialakítani a különleges kiállítás-látogatás részleteit, sőt megismerkedtünk a Braille-írással is. Tündétől tudtuk meg, hogy egy látássérült úgy tudja élvezni a kiállítást, ha részletesen, szóban bemutatjuk neki a környezetet és néhány tárgyat meg is foghat.

**– Nagyon szép, rendezett és informatív a megújult honlapjuk. A közelgő és az archív programok is megtalálhatóak itt. Honnan lehet még tájékozódni a Csányi5 kínálatáról?**

– Van az idáig is emlegetett népszerű és látogatott Facebook-oldalunk,

weboldalunk ([www.csanyi5.hu](http://www.csanyi5.hu)) de a Kibic magazinban ([www.akibic.hu](http://www.akibic.hu)) és az Erzsébetváros című újságban is rendszeresen közzé tesszük programjainkat és létrehoztuk az Instagram-oldalunkat is. Ősztől pedig elindul a hírlevelünk.

**– Mint az intézmény vezetője, melyik programot ajánlaná a nyárra a Csányi5 kínálatából, amire biztosan el kell mennünk?**

– Én minden programunkat szeretem. Nehéz kiemelni bármit is. Talán, ha mégis: augusztus 4-én a kávéházunkban *Saly Noémi* tart előadást a régi pesti kávéházi kultúráról, és végre megköstölhetjük a bőlesz süteményt, melyet Körner András: *Jó lesz a bőlesz* című könyvéből ismerhetünk meg. Ez a programunk kapcsolódik a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum hasonló címmel megrendezett kiállításához, mely a zsidó étkezéskultúrát mutatja be a török hódoltságtól 1945-ig [*Beszélgetésünket Saly Noémivel a kiállításról az újság 6. oldalán olvashatják*].

De tessék eljönni sétáinkra, koncertjeinkre, kiállításainkra. Mindenkivel szeretettel várunk!

## CSÁNYI5 – ERZSÉBETVÁROSI ZSIDÓ TÖRTÉNETI TÁR

Képzőművészet, zene, irodalom, gasztronómia költözött az egykori pesti bérház udvarára, a Csányi5-be, ahol a ma élő, virágzó zsidó kultúrával találkozhatunk. Az emeleten pedig az Erzsébetvárosi Zsidó Történeti Tár pesti zsidóság történetét bemutató kiállítása látható.

A Csányi utca 5 egy körfolyosós ház, melynek udvarát üvegtetővel fedték be. Az udvarból így átrium lett, rendezvénytér. Programjainkon a ma élő és virágzó budapesti zsidó kultúrába csöppenhetünk. Képzőművészet, zene, irodalom, gasztronómia költözik az egykori udvarra. A zsidóságot többféleképpen mutatjuk be: workshopok, konferenciák, könyvbemutatók, koncertek, irodalmi estek és beszélgetések várják a zsidó kultúra iránt érdeklődőket.

Délelőttönként pedig diákokat várunk, akik a történeti tár megtekintése után rendező történelemórákon, sétákon vehetnek részt.

Az emeleti korhűen berendezett lakásokba lépve a zsidó múlttal ismerkedhetünk meg. A történeti tár létrehozásának alap gondolata egybecseng Orhan Pamuk Nobel-díjas török író megállapításával: „kicsi és gazdaságos múzeumokra lenne szükségünk, amelyek az emberségünkhöz szólnak... Egy múzeum sikerességét abban kéne mérni, hogy mennyire tudja a múzeum az egyének emberségét megmutatni... Ha a tárgyakat nem emelik ki a saját kontextusukból, hanem saját természetes közegükben hagyják őket, önállóan is el tudják mondani a maguk történeteit. Visszafogott múzeumokra van szükség, amelyek tisztelik az utcákat, a házakat és a boltokat maguk körül, és saját narratíváik pillanataivá tudják őket alakítani.”

A Csányi5 kiállítása bemutatja, hogyan élt egy polgári család az 1890-es években, milyen lehetett egy rabbi szobája, vagy egy varrónő műhelye az 1930-as években. Beléphetünk egy munkáscsalád otthonába az 1940-es évekből.



# EGY NEMES MICVA, aminek egy zsinagóga adott otthont

## A BUDAPESTI BIKUR CHOLIM EGYESÜLET ÉS A DESSEWFFY UTCAI ZSINAGÓGA TÖRTÉNETÉBŐL 2. rész

*A Terézváros egy csendes mellékutcájában, emeletes bérházak szorításában húzódik egy földszintes ház. A belváros közepén álló, vidéki jellegű épület masszív tölgykapuja a letűnt világ több fejezetét őrzi: a zsidó hordárok és a betegeket gyógyító egyletek korát. Viszonylag széles körben ismert tény, hogy a Dessewffy utca 23. alatt zsinagóga található, ám annak részletes történetét eddig csak kevesen tudták – a Judapest anno cikkéből viszont most megismerhetik! CSEH VIKTOR ÍRÁSA*

### ISTÁLLÓBÓL ZSINAGÓGA

Egy évvel a Bikur Cholim alapítása előtt, 1870-ben szervezték meg az előző részben már említett Közszolga Egyesületet, mely tagjainak többsége a zsidó vallást követte. A 19. század végén – a telefonkészülékek és a „biciklis boy”-ok hiányában – népszerű és viszonylag jól megfizetett foglalkozás volt a piros sapkás hordároké. Ők kézbesítették a kisebb csomagokat, illetve üzeneteket, a hosszú munkanap előtt és után pedig összegyűltek dicsérni az Örökkévalót, és persze megbeszélni a nap ügyes-bajos dolgait.

Rövid időn belül annyira állandósult a zsidó hordárok csoportosulása, hogy elhatározták, megfelelő imahely után néznek. A pályaudvarok relatív közelsége folytán a Dessewffy utca 23. számra esett a választásuk, mely addig egy fuvaros istállója volt, s ahogy a visszaemlékezők írták:

„A vétel után a hordárok azonnal hozzáláttak az épületnek templom és tanház céljára való átalakításá-

hoz. Olyan szeretettel és buzgalommal dolgoztak rajta, hogy – sokak elbeszélése szerint – a hívők maguk hordták a téglát az építkezéshez. Napi munkájuk elvégzése után itt gyülekeztek mostmár a hordárok és a maguk módján, szerény keretek közt, csekély szellemi felkészültséggel ugyan, de igaz jámbor szívvel és lélekkel imádkoztak és tanultak a templomban.”<sup>1</sup>

### AZ ORTHODOX HITÉLET ÚJABB BÁSTYÁJA

A 20. századfordulótól kezdve, a környék dzsentifikációjával párhuzamosan egyre több értelmiségi, egyben a zsidó tudományokban jártas ember szegődött a Dessewffy törzsközönségéhez, akik figyelmeztették az imaház vezetőit, hogy egyet s mást nem a háláchá, hanem rosszul meghonosodott szokás szerint csinálnak. Ezek alapján 1910-ben új vezetőséget választottak, akik „Ajr Chodos” („Új fény”) címmel kezdték meg a működésüket, hitszónoknak pedig a miskolci

FOTÓ: CSEH VIKTOR



Mantel Herman rabbi

születésű Mantel Herman (Jechiél, 1880–1948/5708. ádár II. 25.) rabbit választották meg, aki 1932-ben az Egyesült Államokba, New Yorkba vándorolt ki, ahol a „Bnei Yehuda Shul” rabbija lett.<sup>2</sup>

Sajnos, a „rég”i” közszolgai vezetésben féltékenység ébredt az újjal szemben, s visszakövetelték az imaház vezetését, melyet végül is visszakaptak, ám miután ők nem rendelkeztek megfelelő anyagi és szellemi tőkével, lassan belátták, hogy át kell adniuk a stafétabotot. Ez időben merült fel opcióként a Bikur Cholim, mely végül 1926-ban vette át a zsinagóga vezetését.<sup>3</sup> A betegeket gyámolító egyesület gyakorlatilag ahogy átvette a közszolgák imaházát, restauráltatta az egész épületet, ekkor kerültek fel a ma is ismert díszítőfestések többsége is. Az imaház új fejezetének első nagyünnepeire Krausz Adolf, volt szabadkai főként szerződtették, hogy ezzel is még több embert csábíthassanak a Dessewffybe, ahová, aki jár, „azzal nemcsak a hitszükségletét elégíti ki, hanem száz és száz szegény hittestvér sorsán is javít”.<sup>4</sup>

Az egyesület 1935 végén dr. Stern Salamon (Slomó Cvi, 1908–1945) okleveles rabbi személyében állandó hitszónokot is választott a zsinagógába,<sup>5</sup> akinek a szerkesztésében jelent meg az egyesület 70. évfordulóján kiadott emlékkönyve.

Hétköznaponként nem volt ritka, hogy reggelente akár 3–4 minjén is imádkozzon, de sábeszkor is két időpontban szerveztek reggeli Istentiszteleteket. A zsinagóga a hét minden napján nyitva állt az imádkozók és a tanulók előtt.

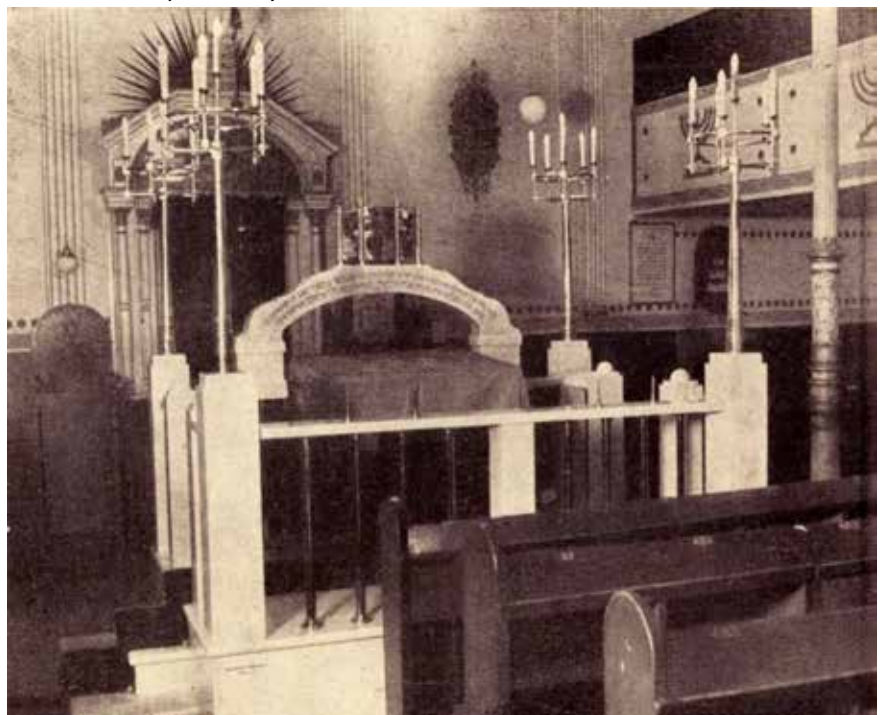
1936 végén Rakonitz doktor és felesége egy gyönyörű, cararrai fehér márványból készült bimát építtetett a korábbi tóraolvasó emelvény helyére, melynek négy oszlopáról egy-egy kandeláber nyúlik a magasba.<sup>6</sup> Az Örökkévaló gondviselésének köszönhetően máig erről a bimáról olvassák a Tórát.

### HETVENÉVES ÉVFORDULÓ ELŐTT

1941. április 27-én tartották az egyesület 69. rendes közgyűlését, melyen elhangzott, hogy az elmúlt évben több mint 10 ezer adag ebédet szállítottak ki a kórházakba, amellet, hogy több 10 ezer pengőnyi gyógyszerellátásban is részesítették az otthonukban fekvő betegeket. Korein Dezső (1870–1944), a budapesti Ortodox Központi Iroda képviselője, a fővárosi vallásos zsidóság egy kiemelkedő alakja a következő szavakkal foglalta össze munkájukat:

„Ma, amikor az ágyúk és tankok dübörögnek, amikor fejünk fölött

Az 1936-os új márványbima



repülőgépek és bombavetők kóvályognak, itt ülünk mi, a zsidó szív szolgálatában és intézményünk hetvenedik évfordulója előtt megtárgyaljuk a lefolyt év és a következő év szociális munkálkodását. A vallásos zsidó bibliával kezében éli földi életét. A szentírás parancsai és rendelkezései szabályozzák életkörülményeit a bölcsőtől a sírig. A bibliai törvények azonban nemcsak rituális rendelkezéseket írnak elő részünkre, hanem az emberszeretet és jótékonyág szabályait is. Mi hoztuk a szentírással a legmagasabb szociálpolitikát, amely örökbecsű erkölcsi alapja marad az egész emberiségnek. A szentírás kodifikálta a »Szeresd felebarátod, mint tenmagadat.« »Szeresd az idegent, mert te is idegen voltál Egyiptomban.« »Ha testvéred elszegényedik és az élet terhei alatt roskadozik, segítsd meg.« »Ne légy szűkmarkú a szegénnyel szemben, adjál neki.« A kettős kifejezés a bölcsék szerint arra utal, hogy fáradhatatlanul, folytonosan adakozzál, amíg módodban van. Mert a vagyon nem a te tulajdonod, azt az örökkévaló csak megőrzésre, jó cselekedetekre bízta rád és azt tőled minden pillanatban vissza is veheti.

A Bikur Cholim egyesület kiválóan a szegény vallásos zsidó betegek rituális élelmezésére van berendezve. Nemrég egy szegény vidéki beteg elhelyezését úgy kértem a fővárosi illetékes ügyosztály vezetőjétől: »Utald be ezt a szegény embert soron kívül, mert ennek három baja van. Az egyik a gyomorfekélye, a másik a szegénysége, mert az is kellemetlen betegség, a harmadik baj pedig a mai körülmények között a zsidó volta.« A tanácsnok egy rendkívül jólelkű, humánus úriember, azonnal telefonon beutaltatta szegény beteg hitsorsosunkat, aki még aznap délben megkapta a Bikur Cholim ebédjét. Ezt az egyesületet támogatni, fejleszteni és fenntartani minden zsidó embernek legegységesebb kötelessége.

Isten áldása kísérje szép intézményünket, amely a háborús vérzivatar közepette kitartással végzi nemes és humánus, mindenképp azonban bibliai hivatásunknak megfelelő szociális munkát.<sup>77</sup>

### HITKÖZSÉGBE OLVADÁS

A Bikur Cholim Országos Betegeket Gyámoló Egyesület telefonszáma (129-237) utójára a Budapesti Távbeszélő 1950 decemberében kiadott névsorában található.<sup>8</sup> Nem meglepő ez, hiszen az akkori kommunis-

ta vezetés miatt a holokauszt után a nagy nehézségek árán újjászervezett különböző zsidó jótékonyági egyleteket újból feloszlatták, illetve a hitközségeket is kényszer egyesítették. A felső utasításra létrehozott Magyar Izraeliták Országos Irodájának (MIOI), utóbb a Magyar Izraeliták Országos Képviselőtanácsának (MIOK) az „Orthodox Tagozata” lett a korábbi önálló orthodox hitközség, s ezentúl ez a hitközségi tagozat látta el a Bikur Cholim korábbi feladatait is.

Jóllehet a Bikur Cholim Egyesületet feloszlatták, a törzstagságának túlélői továbbra is aktívan használták a Dessewffy utcai zsinagógát.

### A VÖRÖS SAPKÁS BETEGLÁTOGATÓK

A vészidőszak vihara, majd a kommunizmus vallást üldöző szintén nehéz évei elsodorták a Bikur Cholim 70. évfordulójára kiadott emlékkönyvét. Állíthatjuk, hogy ezt nem volt nehéz, hiszen a magyar és héber nyelvű tanításokban gazdag könyvet mindössze 200 darab számozott példányban adták ki. Így aztán az egyesület és az imaház pontos, tényszerű adatai a feledésbe merültek, azonban a szóbeszéd megőrizte a Dessewffy történetét, sőt valóságos folklórt alakított köré, mely a vörös



A zsinagóga napjainkban

sapkás hordárokról és a beteglátozásról szóltak. 1969-ből például az alábbiakat olvashatta az Új Élet közönsége:

„A Dessewffy utca 23. számú ház udvarán, közel 100 éve szolgál a terezvárosi ősi hagyományokhoz ragaszkodó hívők imahelyéül egy kis templom. A gyülekezet a Bikur Cholim nevet viseli, bár a betegek megsegítését jelentő szavak ma már nem fedik az alapításkor kitűzött célokat.

[...] csak az öregek elbeszéléséből tudjuk, hogy annak idején, a múlt század nyolcvanas-kilencvenes éveiben alapították a zsidó hordárok. Ennek a kiveszőben lévő szakmának emberi abban az időben ott voltak a város legforgalmasabb pontjain. Mindenről tudtak, mindent elintéztek, töviről-hegyire ismerték a főváros intézményeit és lépten-nyomon találkozhattak velük azok a vidékről feljött betegek is, akik naphosszat lótotnak-futottak, hogy kórházba kerülhessenek és ott a gyógyításon kívül kóser étkeztetés lehetősége is biztosítva legyen számukra.

Ezért alakult meg tehát ez a kis imaház. A gyülekezet mostani veze-

FORRÁS: ZSINAGOGAK.HU

FOTÓ CSEH VIKTOR

A Bikur Cholim eredeti pénzügyője a Dessewffy zsinagóga falában



tője, Rosenfeld Mór, nem mulasztja el, hogy az imaházba érkező idegeneknek meg ne mutassa a templommal szomszédos helyiséget, ahol a rituális ételeket főzték a betegek számára. [...]

Az évtizedek során összeírták a halottak hozzátartozóit és megbízatásukból nem csak kadist mondanak, hanem misnájest is imádkoznak. Ez a következőképpen történik. Az imaházhoz tartozó egyik talmudista a Misnából vett idézetet citál és annak magyarázatát fejtegeti. Ezzel áldoznak az elhunytak emlékének.<sup>9</sup>

### MOZAIKOK A HETVENES ÉVEKTŐL

A kommunizmus legkeményebb időszakában, előtte és utána, öszszességében több évtizeden keresztül a közösség megbecsült gábjéja Bihari Ernő (1895–1977)<sup>10</sup> volt. 1979-ben egy korszakot zárt Rosenfeld Mór halála, aki hosszú éveken át volt a templom elnöke, és aki még kórházi ágyán is szeretett imaháza ügyeit intézte; a Gránátos utcai orthodox temetőben Weisz Márton (1904–1982) főrabbi búcsúztatta a próféta szavaival: „vonuljon békében, pihenjen nyughelyén, az egyenes úton járt.”<sup>11</sup>

Rosenfeld elnök halála után Herczog László (1950–2014) lett a Dessewffy utcai zsinagóga „mindenese” – a szó legnemesebb értelmében. Reb Jáákov Herczog, miközben az ország akkor egyetlen móhelje volt, ő imádkozott elő, ő olvasta a Tórát, Purimkor a Megilát, imák után ő tanított, újjáalakította az „Ajr Chodos” egyesületet, s számos fiatalat vezetett vissza a Tóra ősi forrásához. Herczog 1979-ben a következőképp írt a zsinagógáról:

„Ma a templom jellege megváltozott, de a Bikur Cholim név jelenleg is méltó az imaházhoz. Gyakorlati értelmezése annyiban módosult,

hogy nem a testi gyógyítás elősegítése a fő feladat, hanem a lelki megnyugvásra vágyók előtt az imaház kapujának mindenkor tárva tartása. A templomban reggel és este napon-ta tanulnak az Istentiszteletet követően misnájest. Azért, mert a hagyományos zsidó felfogás szerint a gyász napjaiban a halálozást követő 11 hónapon keresztül, valamint a »Jahrzeit« napján – ez az elhunyt emléke megőrzésének módja. [...]

Az imaház jelenlegi vezetői mindent megtesznek az Istentiszteleteknek a hagyományokhoz hű megtartásáért. Szombat délutánonként rendszeresen solajs-szüödajest rendeznek. [...]<sup>12</sup>

S a zsinagóga törzsközönsége kitartással őrizte is az elődök régi szokásait. A kilencvenes években Herczog Lászlónak és feleségének, Juditnak köszönhetően számos bár micvó ünnepségre került sor a Dessewffyben. 2014 nyarán még egy nagyobb volumenű tóraavatót is rendeztek, ahol Farnadi-Jerusálm Márk szófer mellett az utolsó betűk befejezésében részt vett Deutsch Gábor (1936–2022) tanár úr is, aki egy időben szintén oszlopos tagja volt a közösségnek.

Sajnos az idősök elhunytával a 2010-es évek végére a zsinagóga egyre többször küzdött minján problémákkal, így idővel elmaradtak a rendszeres Istentiszteletek. Ettől viszont az élet még nem szűnt meg, hiszen a Dessewffy agilis sámesza, Gál György a mai napig szinte naponta ellenőrzi az imaház állapotát, gondozza az ablakokban a muskátlikat stb. Az elmúlt években a Tikva orthodox tanulóprogram használta a zsinagógát, az utóbbi időben pedig az orosz-ukrán háború elől Budapestre menekülő vallásos közösség tölti meg hétköznapi reggelente és sábeszkor a zsinagógát Jáákov Dov Bleich ukrán főrabbi vezetésével.

### BARÁT ENDRE (1907–1976) KÖLTŐ VERSE A BIKUR CHOLIM 70. ÉVFORDULÓJÁRA.<sup>13</sup>

Szegények is, betegek is...  
Az ágyak között, mint a kígyó  
kúszik fojtogatón a láz;  
halál izzó rózsája ég az arcokon,,  
a mellkasokban sorvad a tüdő,  
bomlottan kering a vér,  
kihagyva kalimpál a szív, –  
így, omlik, romlik, haldoklik,  
így szenved-senyved száz, ezer  
gyöngye és pusztulásra szánt  
szegény emberi test...  
S így gyötrődik a bágyadó  
és reménytelen lélek is,  
kilobbanó kis láng a végtelen,  
sötét és rejtelmes űrben...  
Ó, szánjátok az esendő  
szegény, szegény betegeket!  
hallottátok, miként beszélt  
a zengőszívű Heiner,  
feltekintvén a frankfurti  
kórház homlokzatára, hol ez állt:  
„Kórház, szegény zsidó  
betegek oltalmára”, – így  
sóhajtott fel a matrác-sír  
költője, így:  
„Be sokszor megvert sorsotok  
ti szegények s betegek is  
és ráadásul még zsidók!”  
Ó hallgassátok hát a költőt  
és szánjátok a százszoros  
anathemával verteket.  
sajnáljátok, segítetek,  
hadd költözzék reménykedés  
árva szívükbe és beteg  
testük hadd épüljön, ha még  
lehet, ha cseppnyi-csepp  
életerő lappang bennük...  
Hát jertek, nyújtsatok kezet,  
segítsük együtt szenvedő  
zsidó testvéreinket, –  
hagy hátaletlen, áradó  
imával, egészségesen  
dicsérhessék az Ur  
csodatevő hatalmát.

<sup>1</sup> Stern Salamon dr. (szerk.), *Hetven év a betegek szolgálatában 1871–1941*. Budapest: Egyesületi Kiadás, 1941. 21. old. A továbbiakban: Stern, 1941.;

<sup>2</sup> [https://kevarim.com/rabbi-yechiel-mantel/\[2022.05.15.\]](https://kevarim.com/rabbi-yechiel-mantel/[2022.05.15.]); <sup>3</sup> Stern, 1941: 23–24. old.; <sup>4</sup> „Hírek – A Bikur Cholim restaurált temploma”, *Egyenlőség*, 1926. 45. évf. 36–37. szám, 31. old.; <sup>5</sup> Stern, 1941: 19. old.; <sup>6</sup> „Új márvány-almemor a Bikur Cholim templomban”, *Múlt és Jövő*, 1936. 26. évf. szeptember, 348. old.; <sup>7</sup> „A Bikur Cholim szeretetmunkája”, *Orthodox Zsidó Ujság*, 1941. 3. évf. 18. szám, 4. old.; <sup>8</sup> *Budapesti Távbeszélőnévsor*. 1950. december. 41. old.; <sup>9</sup> Nádor Jenő, „A mi kis templomunk”, *Új Élet*, 1969. 24. évf. 20. szám, 4. old.; <sup>10</sup> „Halálozás – Bihari Ernő”, *Új Élet*, 1977. 32. évf. 22. szám, 6. old.; <sup>11</sup> „Elhunyt Rósenfeld Mór”, *Új Élet*, 1979. 34. évf. 16. szám, 2. old.; <sup>12</sup> Herczog László, „A Dessewffy utcai imaház”, *Új Élet*, 1979. 34. évf. 17. szám, 2. old.; <sup>13</sup> Stern, 1941: 158–159. old.

# Megemlékezés a mártírokról az emlékművektől az emlék micváig

*A holokauszt után, amikor a túlélők visszatértek és szembesültek vele, hogy a közösségeik nagyobb része, köztük szüleik, testvéreik, rokonaik, barátaik nem tértek vissza, úgy érezték, hogy valahogy meg kell örökíteniük a mártírok emlékét. Talán szerettek volna letenni valamit ezzel abból az elbírhatatlanul nehéz teherből, hogy nekik, a keveseknek kell az elpusztított sokakra emlékezniük. De ki tudna emlékezni erre a sok emberre? OBERLANDER BÁRUCH RABBI ÍRÁSA*

## MEGEMLÉKEZÉS A HÁBORÚ UTÁN

A légerekből és munkaszolgálatból hazaérő túlélők természetesen vágya volt megörökíteni szeretteik emlékét. Közvetlenül a háború után merült fel az emlékművek felállításának ötlete, melyeken név szerint fel lehetett sorolni azokat, akiket meggyilkoltak. A magyar vidéket járva láthatjuk, hogy nagyon sok településen, még a kis falvakban is állítottak emlékműveket közvetlenül a háború után. Sok helyen ez az egyetlen nyoma annak, hogy még voltak túlélők, akik közvetlenül a háború után visszatértek a lakóhelyükre, mielőtt kivándoroltak volna.

## AZ EMLÉKMŰ AKKOR ENGEDÉLYEZETT, HA EGY SÍR FÖLÖTT ÁLL

A megemlékezésnek ez a formája háláchikus kérdéseket vetett fel, amikre az ortodox rabbik adtak választ. Az első responsum, amit a témáról találtam, 1946-ban született Weisz Jichák Jáákov (1902–1989) nagyváradi rabbi tollából, amikor az ortodox hitközség előljárói beszámoltak neki az emlékmű felállításának tervéről, hozzátéve, hogy más hitközségekben már állítottak ilyen emlékművet, csak hogy náluk a „liberálisok” „azt szeretnék, ha az emlékmű náluk lenne felállítva, de úgy érzik [az ortodox előljárók], hogy emiatt gyengülni fog a vallás gyakorlása. Ezért szeretnék, hogy az ortodoxoknál legyen felállítva”.

Bár az előljárók csak Weisz rabbi hozzájárulását kérték, meglepő választ kaptak<sup>1</sup>: „Mivel sok helyen már felállították az emlékművet, így valószínűleg nem gondolták, milyen szigorú tilalomba ütközik”, ám, mint írta, a valóság az, hogy „egy ilyen emlékműnek a felállítása bibliai tilalom alá esik, mert írva van<sup>2</sup>: „Ne állíts föl

magadnak oszlopot, melyet gyűlöl az Örökkévaló, a te Istened”. Maimonidész<sup>3</sup> úgy definiálja ezt a fogalmat, hogy »az oszlop, amit a Tóra megtiltott, aminél összegyűlnek az emberek, akár istenszolgálat céljából. Azért tilos, mert ezt a bálványimádók szokták építeni«<sup>4</sup>. Ezután Weisz rabbi így folytatja: „miért szabad akkor fölállítani egy sírkövet – azért, mert annak az a célja, hogy jellezze, valaki el van temetve és a lényeg az elhunyt, nem a sírkő. Ezzel szemben az emlékműnél maga a tárgy a cél és ezért tilos a felállítása”. Csak akkor lehetne felállítani egy emlékművet – fejt ki a rabbi –, ha valami el lenne temetve alatta<sup>4</sup>: „ezért nem engedtem meg, csak mivel van náluk RIF-féle szappan, amiről az a hír járja, hogy zsidó mártírok emberi zsírjából gyártották; ezenkívül van náluk hamu, amit Auschwitzból hoztak, amire azt mondják, hogy a krematóriumból van; és ezenkívül tóratekerics darabjai, amit a gonoszok téptek szét és tapostak meg, amit szintén el kell temetni a *Sulchán áruch*<sup>5</sup> szerint el. Ezek egy sírba legyenek eltemetve [a szappan, a hamu és a tóra-darabok], és erre már fel lehet állítani az emlékművet, ahogy minden más halott fölött állítanak sírkövet. És arra lehet ráírni, ami sajnos történt a zsidó néppel”.

Responsum könyvében Weisz rabbi ehhez hozzátette<sup>6</sup>, hogy miután megírta a választát, Sperber Dávid (1877–1962) brassói rabbi felhívta a figyelmét egy korábbi responsumra<sup>7</sup>, miszerint egy emlékmű még Maimonidész szerint is meg van engedve, egyrészt mert semmiféle istenszolgálat vagy bálványimádás nem csatlakozik hozzá, másrészt, mert az egész világon nincs ma olyan nép, amelyik ilyen jellegű emlékműveket állítana fel vallási célból, így biztos, hogy ez nem lehet akadály. Emellett érvként említette Sperber rabbi, hogy az

emlékmű nemcsak arra szolgál, hogy a mártírokra emlékeztessen, hanem arra is, hogy elmondjuk a világnak, milyen gonoszságot tettek velünk „és ez pedig egy nagyon nagyon fontos cél”.

Sperber rabbira hivatkozva Weisz rabbi végül is úgy vélte<sup>8</sup> „magától értetődő, hogy az ortodoxoknál legyen felállítva az emlékmű ... Azonban mivel itt egy nagyon komoly tilalomról van szó, kérem, hogy valami legyen ott eltemetve és meg is fogadták a tanácsomat.”

### MEGKÖZELÍTHETIK-E KOHÉNOK AZ EMLÉKMŰVET?

Az emlékművet az ortodox hitközség udvarában állították fel<sup>9</sup>, ám újabb kérdés merült fel vele kapcsolatban, hiszen nem biztos, hogy a kohénok odamehetnek hozzá. Számukra ugyanis a Tóra előírja<sup>10</sup>, hogy ne váljanak tisztátalanná halottaktól. Weisz rabbi hosszan tárgyalja a kérdést<sup>11</sup>, hogy az eltemetett tárgyak okozhatnak-e halottól való tisztátalanságot, majd részletes leírást ad arra, hogyan kell a temetést megvalósítani ahhoz, hogy semmiképp ne okozhasson problémát a kohénoknak és odamehessenek az emlékműhöz. Végezetül újfent a brassói rabbi véleményét idézte, aki szerint az eltemetett szappan semmiképp nem okozhat tisztátalanságot. (A hamu tisztátalanságával már foglalkoztunk korábban, ahol különböző véleményeket idéztem<sup>12</sup>.)

### A RIF SZAPPANOK

Érdemes itt megjegyezni a RIF szappanról, hogy sokáig tartotta magát a nézet, miszerint neve a „Reines Jü-



RIF szappanok sírja a Kozma utcai temetőben

disches Fett” (tisza zsidózsír) rövidítése lenne, a Kozma utcai temetőben is található egy külön RIF-sír, ám később kiderült, hogy valójában a „Reichsstelle für Industrielle Fettversorgung” (Birodalmi Iparizsír-ellátó Központ) rövidítése volt, és nem emberekből készült, így biztosan nem okoz tisztátalanságot<sup>13</sup>.

### HÉBERBETŰS EMLÉKTÁBLA AZ ELŐTÉRBE

A témában született egy későbbi állásfoglalás is. Az 1948. január 14-én kelt írásban<sup>14</sup> a pesti ortodox rabbik (Lebovits Jáákov [1896–1980], Citron Ábrahám Eliezer [1889–1956] és Welcz Jiszráél [1887–1973]):

„[1.] Arról a kérdéstről, amelyet a kisvárdai hitközség elöljárói kérdeztek, hogy szeretnének emléket állítani azoknak, akik meghaltak Auschwitzban Isten nevének megszenteléséért. Megállapodtunk abban, hogy nem állítanak emléktáblát sem a zsinagógában, sem a tanházban, ahol imádkoznak, csak az előtérben, ahol nem imádkoznak.

[2.] Sorolják fel ott az elhunytak héber neveit, de még azokat is, akiknek nem tudják a szent nevét [héber], oda írják azt a nevet, amit ismernek [polgári név] héber betűkkel<sup>15</sup>. Ha előfordul, hogy egyes emberek nagyon kérik, hogy írják a szüleik és rokonaik nevét az országnak a betűivel és nyelvén [latin betűkkel magyarul], akkor tegyék meg.

[3.] És azok az emléktáblák, amik az előtérben vannak régről, el lehet távolítani a helyükről és egy másik helyre rakni abból a célból, hogy megfelelő helye legyen a mártírok emléktábláinak.”

Talán azért ragaszkodtak hozzá<sup>16</sup>, hogy ne ott álljon az emlékmű, ahol az ima zajlik, hogy megtartsák a tér szakrális jellegét, ne váljon szomorú emlékszobává az imaház. Emellett lehet, hogy figyelembe vették Maimonidész fent említett véleményét, és nem akarták, hogy imádkozzanak az emléktábla mellett.

### ŐSEINK NEM ÁLLÍTOTTAK EMLÉKMŰVEKET SOHA

Áron Lachover, Uruguay fővárosának, Montevideónak a rabbija, a két szentföldi főrabbihoz fordult, hogy szabad-e emlékművet állítani, mert szerinte Weisz rabbi fent említett érveléséhez hasonlóan tilos, és aki ilyet állít, bűnt követ el.

Yitzhak Isaac HaLevi Herzog (1888–1959) az askenázi főrabbi 1947 elején kelt hosszú írásában<sup>17</sup> kifejti, hogy nem lehet ezt betiltani, ha pedig valaki visz oda Európából auschwitzi hamut, amit az emlékmű alá eltemetnek, akkor biztos, hogy ez megengedett.

Ugyanakkor hosszasan kifejti, hogy ez nem őseink szokása „az összes keserű korszakokban, amin átmentek, soha ilyen emlékeket nem állítottak... ilyen ötlet, mint egy emlékmű, senkinek nem jutott eszébe, sem a rabbiknak, sem a hívő zsidóknak. Ha a mártíroknak akarnak emléket állítani, akkor inkább építsenek egy nagy épületet tanháznak, vagy egy központi zsinagógát, ahol imádkoznak és emlékeznek a mártírokra. Ez mindenképpen sokkal jobb lenne, mint egy emlékmű”.

Hasonló véleményt fejtett ki szintén hosszú írásában Ben-Zion Meir Hai Uziel (1880–1953), a szefárd főrabbi is<sup>18</sup>.

## AZ ELHUNYTAK VALÓDI MEGTISZTELÉSE

A témához kapcsolódik még Mose Feinstein rabbi (1895–1986) 1982-es responsuma<sup>19</sup> arra a kérdésre, „hogyan kell emléket állítani a szülőknek, akikről nem tudni, hol vannak eltemetve” – bár a felvetésben nem szerepel, a szövegben használt kifejezésekből egyértelműen kitűnik, hogy szintén a holokauszt áldozatairól van szó itt.

„Azzal, hogy sírkövet állítanak a temetőben, amikor nincs alatta eltemetve senki, azzal nem tisztelik meg az elhunytat, mert csak akkor van jelentősége egy sírkőnek, ha a holttest fölé állítják. Ha nagyobb építményt akarnak emelni, de az üresen fog állni, az megint nem tiszteli meg az elhunytat. Ezért olyat kell létrehozni, ami a tóratanulásnak vagy a jótékonyagnak a helye. Ez az oka annak, hogy soha nem találunk olyat, hogy emlék-

műveket állítottak volna ott, ahol nem a sír fölött van [mert nem volt kit eltemetni], ahogy történt sajnos sokszor a hosszú gálut alatt. Egy kis építménynek nincs jelentősége, egy nagy épületre viszont a legtöbb embernek nincs pénze. Valójában azt szokták csinálni, hogy emléktáblát állítanak jesivákban vagy zsinagógában támogatásért cserébe”.

## MICVÁK A MÁRTÍROK EMLÉKÉRE

Bár a holokauszt után közvetlenül sok helyen állítottak emlékművet a mártíroknak, később ortodox közösségekben már nem így emlékeztek meg róluk, hanem zsinagógákat, iskolákat, Talmud Tóra épületeket emeltek a tiszteletükre. Van, aki az egész iskolát, mások egy-egy osztálytermet vagy kisebb részt finanszíroznak szeretetik emlékére. Más családok egy szent könyv kiadásához járulnak hozzá az elhunyt mártírok emlékére. Az épületek falán látható emléktáblán pedig szerepel egy felirat, miszerint mindaz a tóratanulás és ima, ami ezek közt a falak között elhangzik, legyen a meggyilkolt javára írva.



A nagyváradi holokauszt-emlékmű

<sup>1</sup> *Minchát Jichák* responsum 1. kötet 29. fejezet; <sup>2</sup> 5Mózes 16:22.; <sup>3</sup> *A bálványimádás tilalmának szabályai* 6:6.; <sup>4</sup> *Uo.* 3.; <sup>5</sup> Lásd *uo.* *JD* 282:10.; <sup>6</sup> *Uo.* 4.; <sup>7</sup> *Máárché lév* 42. fejezet; <sup>8</sup> *Uo.* 7.; <sup>9</sup> Fényképe és leírása itt található: <https://www.kozterkep.hu/39275/nagyvaradi-holokauszt-emlekmu#>; <sup>10</sup> 3Mózes 21:1.; <sup>11</sup> *Uo.* 30. fejezet. Lásd még *Táharát Hákohánim Köhílhátá* 307–310. oldal; <sup>12</sup> Lásd *Holokauszt és Hálachá* 17. fejezet; <sup>13</sup> Lásd *Hásoá Bimkorot Rábánijim* 363–367. oldal; <sup>14</sup> Másolata itt található: *Böszefer hámadrévág* 868. oldal; <sup>15</sup> Lásd még *Áfárkásztá döánjá* responsum *JD* 233. fejezet; <sup>16</sup> De lásd *Dáát Szofér* responsum *OC* 22. fejezet; *MáHáRI Steif* responsum 151. fejezet; <sup>17</sup> *Pszákim uchtávím* responsum 5. kötet 158. fejezet; <sup>18</sup> *Mispöté Uziel* responsum 2. kötet *JD* 22. fejezet; <sup>19</sup> *Igrot Mose* responsum *JD* 4. kötet 57:8.

SORSRÓL  
SORSRA.

**TRANZGENERÁCIÓS  
TAPASZTALÁSOK  
A HOLOKAUSZT  
2.-3.-4. GENERÁCIÓJÁNAK  
ÉLETÉBEN**

### ÚT A FELISMERÉSHEZ

– 16 éves korom óta voltak szorongásos, depressziós időszakaim. Terápiából terápiába kerültem, valahogy nem találtam meg azt a szakembert, aki képes segíteni. Hol jobban voltam, hol kevésbé, hol gyógyszert kellett szednem, hol elhagyhattam. Rengeteg epizódon mentem keresztül – eleveníti fel életének ezt a különösen nehéz időszakát Répás Krisztina, az Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség munkatársa, aki a Sorsról sorsra elnevezésű, a holokauszt tranzgenerációs tüneteiről szóló komplex program ötletgazdája.

– A különböző terápiák és gyógyszerek mellett sokat olvastam, főleg Feldmár András könyveit. Aztán 2017 volt az egyik év, amely fordulópontot hozott az életemben, mert ekkor találkoztam Szilágyi Betty pszichoterapeutával, aki először ismerte fel, hogy a visszatérő depresszióknak valami elakadás az oka. Bettyhez családállításra is mentem, ahol már az első alkalommal megjelent a holokauszt témája. De, érdekes módon, még ekkor sem mozdult meg az az energia, az a letapadás. Viszont elkezdtünk a kiskori traumáimmal dolgozni – idézi fel.

Aztán Krisztinának az egyik éjszaka borzalmas pánikrohama volt. Megfogadta, hogy egy időre abbahagyja a munkát, és álláskeresői járadékra megy. A pánikrohamot ugyanis az akkori munkahelyén uralkodó légkörnek tulajdonította. – Ekkor voltam harmincéves – meséli. Az álláskeresői időszak alatt sokat járt át édesanyjához, ahol volt idő beszélgetni a múlttól, családról, és volt alkalom régi iratokat, emlékeket nézegetni. – Találtam dokumentumot arról, hogy a nagypapámat mi-

## „A túlélésünkről beszélünk egy zsinagóga falai között”

*Van, akit megmagyarázhatatlan szorongással tölt el a csomagolás. Van, aki, amikor elindul otthonról, tízszer ellenőrzi, hogy bezárta-e az ajtót. Vagy hogy elzárta-e a gázt. Van, aki depressziótól, pánikrohamoktól vagy megmagyarázhatatlan szorongástól szenved, ami rányomja bélyegét a munkájára vagy a magánéletére. Magára ismert? A holokauszt traumájának lenyomatai megjelenhetnek a túlélők leszármazottainál. Ennek a jelenségnek a felismerésében és a terápiás lehetőségek megismertetésében segít a Sorsról sorsra program. ÓNODY-MOLNÁR DÓRA ÍRÁSA*

kor és hány évre vitték el. Feltűnt a papíron, hogy egy őszi nap volt, és nagypapa pont 30 éves volt. Akkor tudatosult bennem, hogy nekem pontosan 30 évesen, szintén ősszel volt az a borzalmas pánikrohamom – mondja. A megrázó felismerést követően azonnal felkereste terapeutáját. A legközelebbi családállításon már kirajzolódott a nagypapa holokausztélményének tranzgenerációs lenyomata Krisztinában.

### A SORSRÓL SORSRA SZÜLETÉSE

– Én már nem találkozhattam nagypapámmal, de sokat hallottam róla édesanyámtól. Nem tudom, hogy nagymamámmal összeillő pár voltak-e, így a távolból úgy tűnik nekem, hogy inkább nem. Nagymama nem volt zsidó, mintha nagypapa tudatosan vegyes házasságra törekedett volna. A gyermekkoromban nemigen esett szó a család zsidó gyökereiről. Miközben valahol mindig előbukkant egy történetfoszlány arról, hogy volt idő, amikor készült macesszgomóc leves, voltak rejtélyes gyertyatartók a családban. De ezekről a dolgokról beszélni nem nagyon lehetett. Idén januárban kerültem az EMIH-hez. Ez egy másik fontos fordulópont. Az EMIH nemcsak egy munkahely, hanem egy olyan zsidó környezetet is jelent, ahol tudják, hogy létezhetnek ilyen elakadások. Egyik ötletelésen, amikor progra-



mokat terveztünk, dobtam be, hogy foglalkozni lehetne ezekkel a transzgenerációs elakadásokkal. Nyitottak voltak rá – foglalja össze a Sorsról sorsra program keletkezését. Krisztina a saját történetén keresztül élte meg, hogy a transzgenerációs elakadások feloldása nemcsak a mindennapok problémáinak menedzselésében jelent könnyebbé, hanem az önellfogadásban is segítette. – Beleástam magam ebbe a témába, sok filmet nézek, olvasok, ami segíti felszakadni bennem ezt az elfojtott,

cipelt traumát. Nemrégiben megnéztem egy 2014-es videót, amelyben Köves Slomó a Peszáchról beszélt. A negyedik percnél valami mélyről jövő fájdalom tört fel bennem, és elkezdtem zokogni. Akkor már nem lepődtem meg, mert tudtam, hogy ez a sírás miért történt. Még mindig dolgozom ezen, meg kell tanulnom kezelni a szorongást, és tudatosítanom kell magamban, hogy a pániknak nincs alapja, mert nekem nem kell sárga csillagot hordanom a kabátomon, nyugodtan utazhatok és nem kell félnem az utcán – meséli, hozzátéve, hogy száz százalékosan sosem lehet ezeket a traumákat feldolgozni, de meg lehet tanulni élni velük.

### A TRAUMÁK FELSZÍNRE HOZÁSA

Így született Répás Krisztina saját történetéből, terápia útjából egy sikeres program, a Sorsról sorsra. A kezdeményezés szakmai megvalósításáért Preisz Éva Eszter pszichiáter-pszichoterapeuta felelt, akit Krisztina keresett meg. – Családterápiák, családállítások során gyakran előfordul, hogy a terápiába vont illetőnél kiderül, van egy olyan zsidó felmenői ág, amelynek traumái a következő generációk szintjére is legördülnek. Amikor ez a felszínre kerül, az elindítja a gyógyulás folyamatát – mondja Preisz Éva Eszter, aki hangsúlyozza, hogy a transzgenerációs lenyomatok felismerése nélkülözhetetlen a terápiás folyamatokban. – Rengeteg hatás ér minket a születésünket követően a fejlődésünk során, amelyek formálnak minket. A hatások között van genetikai, szocializációs, transzgenerációs és a sorsunk maga. Ezekből áll össze az, hogy milyen életutat fogunk bejárni – magyarázza a szakember. A transzgenerációs hatások mélyen húzódnak, de nagyon is észrevehetően, a mindennapokban jelentkeznek, korlátozó módon makacsul tudnak jelen lenni. – Amikor a terapeuta falakba ütközik, mert a feltárt emlékek, azaz a szocializáció szintjén megjelenő okokkal nem lehet a páciens tüneteit magyarázni, akkor érdemes elkezdni olyan források után kutatni, amelyekről nem is biztos, hogy tud a terápiába vont személy. Ilyenkor kerülnek elő a felmenők. Sokszor találkozunk például a női ágon azzal, hogy bántalmazottak voltak. Ez is lehet transzgenerációs örökség, nem csak a holokauszt vagy az üldözöttség. Sőt, kutatásokból tudjuk, hogy az üldözök leszármazottai is szenvednek mindenféle tünetektől. A holokauszt lenyomatainak transzgenerációs átörökítése az egyik legkutatottabb terület ebben a témakörben. Sok interjú, vizsgálat született a korábbi terápiás tapasztalatokból – magyarázza Preisz Éva, hozzáfűzve, hogy a Sorsról sorsra program a holokauszt által okozott traumát célozza, és abban szeretne segítséget adni, hogy azok az emberek, akiknél ez a trauma a mindennapokban megjelenő tünetekben jelentkezik, be tudják ezt azonosítani, és megismerjék a terápiás lehetőségeket.

### ELŐADÁS ÉS TERÁPIÁS CSOPORT

A Sorsról sorsra ötlet megszületését követően a program életre hívói, Éva és Krisztina először egy – a témáról



szóló – előadást szerveztek az újlipótvárosi Zsilip Központba. Akkor határozták el, hogy indítanak egy háromalkalmas, kiscsoportos foglalkozást azoknak, akik érintettek a holokauszt traumájának transzgenerációs átörökítése kapcsán, mert ebben a keretben személyesebben is lehet a tünetekkel foglalkozni. Az előadást követően tizenötven jelezték, hogy érdekelné őket a csoportos traumafeldolgozás. Végül nyolcan kezdték el a foglalkozást: korra, nemre, foglalkozásra tekintettel is heterogén csoport alakult. – Peszáchot követően le is ment a három csoportfoglalkozás. Még egy alkalommal fogunk találkozni, egy sábeszi vacsorán, ahol ezt a közös munkát megkoronázzuk – meséli Éva.

És miért csoportos foglalkozás? – Ezekben a speciális kérdéskörökben nagyobb erő, több felszabadító élmény rejlik a beszélgetéseken és a pszichodráma gyakorlatain keresztül, mintha egyéniben kapnának segítséget a páciensek – válaszolja.

### KÖZÖS TRAUMA – KÖZÖS FELDOLGOZÁS

A foglalkozásokat Preisz Éva Eszter és kollégái, Róza Ráchel felnőtt klinikai szakpszichológus és Földes György családállító tanácsadó gondosan építették fel. Egy részletesebb bemutatkozással kezdték a csoporttagok, hogy megismerjék egymást, majd elkezdtek megfogalmazódni a közös problémák. – A csoportmunkában az is jó, hogy a résztvevők azzal szembesülnek, hogy nem egyedül küzdenek ilyen gondokkal, mások is hasonló élményekkel élnek. Ez a felismerés hozza létre azt a biztonságos és megtartó erőt sugárzó közeget, amelyben aztán a csoportmunka folyik. Megindító és meghatározó volt az is, hogy a Zsilipben, a zsinagógában találkoztunk. A túlélésünkről beszéltünk egy zsinagóga falai között – fogalmaz Éva. A csoport tagjai valamilyen önismereti folyamaton már átmentek korábban, így sejtették, hogy problémáik nem függetlenek a felmenők traumáitól.

Mik ezek a problémák, amik transzgenerációs traumákról árulkodnak? – Állandó szorongás, beilleszkedési nehézségek, maximalizmus, a belső elvárások magas szintje, ami lefárasztja az embert. Ezek olyan tünetek, amelyek rontják az életminőséget és akadályozzák a mindennapokban való boldogulást. Sokan azt érzik, csak toporognak egyhelyben: a megoldatlan párkapcsolati, munkahelyi problémájukból nem látják a továbblépés lehetőségét – tudjuk meg Évától. De a csoport tagjait nemcsak a hasonló, napi szinten jelentkező kihívások jellemezték, hanem a közös, kelet-európai zsidó sors is. A legtöbbször kiskamaszként, véletlenül tudta meg származását, otthoni keresgélések kapcsán kerültek elő dokumentumok, tárgyak, amikből aztán rájöttek a családjuk zsidó származására. Sokuknál jellemezte a családot a származás elhallgatása, még akkor is, ha az nem volt titok. A csoportfoglalkozáson a résztvevőknek több közös céljuk is volt: az örökölt trauma felismerésén és hátterének feltárásán túl ahhoz kerestek támpontokat, hogy hogyan tudják megakadályozni ezeknek a traumatikus jelenségeknek a továbbörökítését a következő nemzedékre.

### A SORSRÓL SORSRA FOLYTATÓDIK

Preisz Éva Eszter és Répás Krisztina azt tervezik, hogy újra szerveznek egy előadást, és újra megnyitnak egy háromalkalmas csoportterápiás foglalkozást. A Sorsról sorsra egy különleges kezdeményezés, Magyarországon egyedülálló, noha vannak olyan pszichológiai munkák, amelyekre a kezdeményezők támaszkodni tudnak. Ilyen például az izraeli Dina Wardi könyve, az „Emlékcészesek: a Holocaust gyermekei”. A kötet részletesen taglalja azt, hogyan hatotta át a holokauszt traumája a testileg-lelkileg tönkrement túlélők gyerekeinek életét is. Preisz Éva Eszter azt tervezi, hogy a Sorsról sorsra programot részletesen kidolgozzák és módszertanná fejlesztik a kollégáival.



# Megjelent Oberlander rabbi könyve: A nagy talmudhamisítás

A nagy talmudhamisítás címmel jelent meg Oberlander Báruch rabbinak, a Budapesti Ortodox Rabbikus Bíróság vezetőjének könyve. A mű – mely eredetileg a rabbi doktori disszertációja volt – most új információkkal gazdagítva mutatja be a 19. század legnagyobb rabbikus botrányának történetét. Történt ugyanis, hogy egy magát „a szefárd bölcsnek” tituláló ember, akit Slomó Jehudá Álgázinak, a SZÁT-nak vagy épp Friedländer Slomónak neveztek, azzal állt elő, hogy megtalálta a Jeruzsálemi Talmud egy elveszett rendjét. BONTA MIKLÓS ÍRÁSA

Sajnos kénytelenek vagyunk lelőni a poént: Friedländer szélhámosnak bizonyult, csakhogy ennek bizonyítása egy elképesztően izgalmas nyomozást igényelt, amiben a kor szinte minden jeles rabbija részt vett pró és kontra foglalkozással.

Oberlander rabbi rendkívül olvasmányos, ugyanakkor végtelenül precíz munkája végigvezet bennünket a nyomozás folyamatán, miközben szinte észrevétlenül ismerjük meg a talmudi viták felépítését, a rabbikus világ működését és a 19. századi európai zsidóság színe-javát.

A könyvet a Zsilip Központban mutatták be május 29-én egy izgalmas beszélgetésen, dr. Bányai Viktória, dr. Prebuk Anikó és dr. Haraszi György professzorok részvételével. Az eseményen Köves Slomó rabbi kérdezte a szerzőt a téma részleteiről.

*„Néhány héttel tizenharmadik születésnapom, a bár micvóm után, 1978. december elején a városnegyedünkben, Brooklynban megjelenő havilap, az Olát háchodes kiadta Dov Beer Schwartz írását »Sálom Jerusálajim – A Jeruzsálemi talmud Kodásim rendjéről« címmel. (...) Itt szereztem először tudomást a titokzatos emberről, »„a szefárd bölcsről”, Slomó Jehudá Álgáziról, a SZÁT-ról, akit Friedländernek neveznek«, és aki akkor valamivel több mint hetven évvel korábban élt Szatmár (Szatmárnémeti) városában, Erdélyben. A történet szerint kezébe jutott a Jeruzsálemi Talmud elveszett Kodásim rendje, amiből 1907-ben kinyomtattatta a Chulin és a Böchorot, 1909-ben pedig a Zváchim és Érachin traktátust. Nem sokkal az első kötet megjelenése után óriási vita tört ki e talmudrészletek hitellessége körül. Magyarország, Galícia és Lengyelország legnagyobb rabbijai éppúgy megszólaltak, mint a tudományos élet szereplői: kutatók, tudósok, kritikusok. Néhány éven keresztül folyt a vita; egyfelől nagyon sok cikk és tanulmány jelent meg különböző nyelveken, különböző folyóiratokban annak bizonyítására, hogy ez a Jeruzsálemi (Talmud) hamisítvány. Velük szemben viszont megjelentek Friedländernek és támogatóinak cikkei, melyek igyekeztek válaszolni a felvetett kérdésekre. A téma az első pillanattól kezdve megfogott, hisz’ kilencéves korom óta a chéderben tanult anyag fontos része volt – napi két-három órában – a Talmud (a Babilóniai).”*



Ezekkel a gondolatokkal kezdődik Oberlander Báruch rabbi, a Chábád-Lubavics irányzat magyarországi megalapítójának 2022-ben (5782), *A nagy talmudhamisítás* című könyvének előszava. A kötet Oberlander rabbi doktori disszertációját tartalmazza, amelyet a Debreceni Egyetemen védett meg.

A monográfia megjelenése alkalmából *Köves Slomó*, az EMIH vezető rabbija beszélt a Zsilip Zsidó Kulturális Központban a szerzővel.

Az elmúlt évszázadokban a Talmud szövegének meghamisítása korántsem ment ritkaságszámba, azonban ezek sorában az, amit a feltehetően 1864-ben született és 1924-ben meghalt Slomó Jehudá Álgázi követett el, minden bizonnyal az eddig legnagyobb visszhangot kiváltó cselekedet volt.

Számunkra azért is érdekes ennek a szélhámosnak a működése, mert a magát Friedländernek kiadó férfiú – azt állítván magáról, hogy Törökországban született –, előbb Franciaországban tűnt fel, majd Erdélyben kötött ki, de felbukkant Vácott is, végül Szatmárnémetiben lelt otthonra. Jiddisül nem tudott, mert szefárd zsidónak állította be magát, de kiválóan értette a héber nyelvet, így a helyi rabbiközösséggel szót tudott érteni. (Arról nincs tudomásunk, hogy magyarul megtanult volna.)

Friedländer szinte berobbant a szatmárnémeti zsidóság életébe akkor, amikor 1906-ban közzétett egy *Kiáltvány* című, mindössze egy oldalas írást, amelyben nem kevesebbet állított, minthogy hozzájutott a Jeruzsálemi Talmud ötödik rendjéhez. Ez az állítás azért keltett hatalmas feltűnést, mert a Talmudnak ez az ötödik rendje hiányzik, és a megelőző évszázadokban minden olyan próbálkozás kudarcot vallott, amely igyekezett a szöveget fellelni. A hiányzó traktátusok a Kodásim rendjét tartalmazzák az áldozatokról, valamint a Szentéllyel kapcsolatos törvényeket tárgyalják. Forrásként az Izmirben élő testvéreére hivatkozott, akinek ez az ötödik rész a birtokában van. Friedländer – az állítása szerint – erről készített másolatot.

A közlés óriási érdeklődést váltott ki. A hitéleti (rabbini) és a tudományos (judaisztika) körökben egyaránt. Gyűjtést rendeztek az addig hiányzó traktátusok kinyomtatására, amely annak rendje

és módja szerint meg is jelent. A „felfedezés” azonban erősen megosztotta az érdeklődőket. Számosan kételkedtek abban, hogy a „szefárd bölcs” valóban az-e, akinek mondja magát és valóban egy váratlanul előbukkanó talmudrész közvetítője. Megkérdőjeleződött az állítólag 1212-ből származó szöveg hitelessége, mert számos hibát tartalmazott, de Friedländer ennek okát megmagyarázta: kevés ideje volt a másolásra.

A gyanakvást növelte, hogy az eredetit a hamisító természetesen soha nem tudta bemutatni. Ahogy a szélhámos bátyjának személye fikatív volt, éppúgy nem nyert bizonyítást, hogy a magyarországi Rosenberg Ábrahám rabbi tanítványa lett volna. Végül minden ügyeskedés dacára bebizonyosodott, hogy csaló tévesztette meg a közvéleményt.

De, ahogy Oberlander rabbi is felhívta rá a figyelmünket: a szélhámos korántsem volt a Talmud világában járatlan.

Az ötödik rend elrendezésében, nyelvezetében hűen követi a valódi Talmudot. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a rabbik egy része szinte pillanatok alatt ráébredt arra, hogy hamisítványt fog a kezében, míg másoknál hosszú időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy felismerje a szemfényvesztést. A végső konklúzió egyértelműen az lett, hogy Friedländer nem volt sem rabbi, sem szefárd származású.

A hamisító életébe más, az embereket tudatosan megtévesztő cselekedetek is belefértek. Ennek kapcsán a Zsilipben megrendezett eszmecsere felvetődött: vajon valakinek a tudományos hitelességét mennyiben befolyásolja, ha nem élt példaszzerű életet? A szakértők szerint ez a „hiányosság” megbocsátható, ha egyébként tevékenysége a tudomány szabályainak megfelel. A történészek egyértelműen a több oldalról megerősített forrásokra alapozzák következtetéseiket. A Talmud bölcs rabbijainak nézetei között azonban gyakoriak az egymásnak ellentmondó gondolatok. A vitatkozó felek gyakran nem is éltek azonos korban. A Talmud tanai hosszú-hosszú évszázadok során csak élő szóban terjedtek, s csak később rögzítették ezeket írásban is.

Ha a nézetek nem egyeznek – mondta Oberlander rabbi –, azok rögzítése sem felesleges, mert hozzájárulnak a gondolkodás fejlődéséhez. De figyelmeztetett arra, hogy „imádkozni kell azért, hogy az embereknek mindig legyen a helyén a kritikai érzékük.”



# BAGEL MINDEN ALKALOMRA

*Bagel. Kerek kenyérféleség, közepén lyukkal. Dagasztják, kelesztik, főzik, sütik, az eredmény pedig egy sajátos textúrájú, tetszőleges magokkal megszórt finomság, melyet krémsajttal, lazaccal, tojással töltenek meg. A bagel az amerikai zsidók legjellegzetesebb ételei közé tartozik, ám a gyökerei Európába nyúlnak vissza, mégpedig nem kevesebb, mint nyolc évszázadra. A Brooklyn bagel megnyitása alkalmából ennek a különlegességnek a történetével és receptjével ismerkedünk meg. DÉNES ANNA ÍRÁSA*

## A NÉV EREDETE

A „bagel” név eredetével kapcsolatban többféle vélemény is létezik. Egyes történészek szerint 1683-ban egy bécsi zsidó pék gyűrű alakú péksüteménnyel kedveskedett a csatában megfáradt III. Sobieski János lengyel királynak köszönetképpen, amiért kiverte a törököket a városból. A király rajongott a lovakért, így a pék a kengyel, németül Bügel nevet adta a finomságnak. Mások azonban úgy vélik, hogy a német beugen, jiddis beigen – meghajlítani szóból ered, és a zsidó pékek jóval a XVII. század vége előtt így nevezték kerek, főtt kenyereiket.

## FORRADALMI GONDOLAT: A ZSIDÓK IS EHTNEK KENYERET

A bagel története a korai középkorra nyúlik vissza. A középkori Európában gyakran előfordult, hogy a helyi méltóságok megtiltották a zsidóknak, hogy kenyeret süssenek, mivel, mint mondták, az túlságosan jó ahhoz,

hogy zsidók is élvezzék. A XIII. század második felének Lengyelországában ez a nézőpont lassanként megváltozott, és Jámbor Bolesław lengyel herceg (1224-1279) 1264-ben kihirdette: „a zsidók szabadon vehetik, adhatják el és érinthetik meg a kenyeret, akárcsak a keresztények”. Bár a döntés nagyszerű volt és a korban forradalminak számított, az egyházi hivatalnokok nem érezték jogosnak, és egyszerűen megtiltották a híveiknek, hogy „zsidó” kenyeret vásároljanak. Hogy biztosan be is tartsák a tilalmat, azt is hozzátették, hogy a zsidók kenyere mérgezett. Végül azonban beadták a derekukat, és engedélyezték a zsidók számára a kenyér árusítását, amennyiben az másként és más formában készült, mint a megszokott kenyér. A zsidó pékek a lengyelek kerek kenyérfélesége, a német perecből (*Pretzel*) kialakult az *obwarzanek* mintájára kör alakú kenyeret készítettek, de sütés előtt meg is főzték a tésztát. Ez lett a bagel, amely a lengyelországi zsidók és nem-zsidók körében egyaránt gyorsan nagy népszerűsége telt szert. 1610-ben Krak-



## BAGEL

párve

16 darabhoz

2 és fél pohár langyos víz

4 kk. instant élesztő

8 kk. porcukor

7 pohár (800 g) liszt (könnyebb tésztához ne teljes kiőrlésű, hanem legfeljebb 80-90 százalékos lisztet használjunk)

3 kk. só

a tetejére: tojássárgája és magok: szezámmag, lenmag, nagy szemű só, napraforgómag, mák stb.



A vizet a cukorral és az élesztővel összekeverjük egy tálban. 8-10 perc alatt felfuttatjuk. A lisztet egy másik, nagyobb tálba szitáljuk, hozzáadjuk a sót, középebe mélyedést készítünk és ebbe töltjük az élesztős keveréket. Egy kicsit összekeverjük, hogy palacsintatészta sűrűségű tésztát kapjunk, és újabb 10 percen át pihentetjük, majd összekeverjük és alaposan meggyúrjuk a tésztát. Rugalmas, puha, jól kezelhető tésztát kell kapnunk, szükség esetén adjunk még hozzá egy kevés lisztet. Kiolajozott tálban, meleg helyen egy órán át kelesztjük, majd 16 darabra osztjuk. Minden darabból egy-egy gömböt formázunk, ezeket meglisztezett sütőlapra helyezük. Nedves konyharuhával letakarva újabb 10 perc kelesztés után gyűrűket formálunk a gombócokból úgy, hogy mutatóujjunkt a gömb közepébe nyomjuk, majd ezt tágítjuk egy kissé, amíg bagel alakot nem kapunk. Ismét tízperces kelesztés következik, ezalatt nagy, széles lábosban vizet forralunk és a sütőt előmelegítjük 180 fokra. A bageleket a lábos méretétől függően kettesével-hármasával lobogó forró vízben megfőzzük, mindkét oldalukon fél-egy percig főjenek. Ezt követően a bageleket sütőpapírral bélelt tepsire szedjük, felvert tojással vagy tojássárgájával megkenjük, magokkal, nagy szemű sóval megszórjuk a tetejüket, majd kb. 25-30 perc alatt készre sütjük.

Ezekre a bagelekre hagyományos kézmosást követően *hámosci* áldást kell mondani, evés után pedig el kell mondani a *birkát hámozont*, vagyis az asztali áldást. Amennyiben *mezonot* bageleket szeretnénk készíteni (vagyis olyanokat, melyekre *boré miné mezonot* áldást mondunk és nem kell hozzá rituális szabályok szerint kezet mosni), úgy a víz felét helyettesítsük almalével, semleges ízű növényi tejjel vagy tejjel (utóbbi esetben tejes lesz a bagel és ezt külön, jól láthatóan jelezni kell).

kó zsidó közösségének vezetése jiddis nyelvű felhívást tett közzé, melyben azt javasolták a közösség tagjainak, hogy ne tartsanak túlságosan nagyszabású körülmetélési ünnepségeket, nehogy felkeltsék a nem-zsidó lakosság irigységét, illetve nehogy adósságokba keveredjenek a túlzó kiadások miatt. A szabályzat felsorolta a briszen felszolgálható ételeket, és ezek között szerepelt a bagel is.

### A BAGEL KIVÁNDORLÁSA

A Lengyelországból a XIX. század végén – XX. század elején nagy számban Amerikába költöző zsidók természetesen magukkal vitték szeretett kenyerüket is. Nem kellett sok idő, és az amerikai utcákon is megjelentek a

lengyelországi származású zsidó bagelárosok, akik kis kerek kocsiról kínálták rúdra fűzött, ínycsiklandozó portékájukat. Igazi világhódító útjára azonban csak az 1950-60-as években indult a bagel, ekkor fedezték fel maguknak a szendvicseket, kenyérféléket kedvelő amerikaiak.

Napjainkra a bagel az egész világon népszerűvé vált. Amerikai zsidó körökben a szombat reggeli zsinagógai kidusok és különféle ünnepségek, elsősorban brit milá, vagyis körülmetélési szertartások után tartott lakomák elmaradhatatlan kelléke. A bageleket főzés után és sütés előtt különféle magokkal szórják meg, majd sütés után kettévágják és sűrű krémsajttal, valamint füstölt lazacal és friss zöldségekkel kínálják.



# Rá lehet-e nézni a Napra?

DÉNES ANNA MESÉJE

Jehosua ben Chánánjá rabbi sok-sok éve, majdnem kétezer évvel ezelőtt élt Izraelben, egy Pekiin nevű városban, ahol szabóként kereste a kenyerét. De nemcsak szabó volt, hanem nagy tudású és elismert bölcs is, ráadásul volt egy különleges ismerőse is, aki nem volt más, mint maga a teljhatalmú római uralkodó, Hadrianus császár. Barátoknak igazán nem nevezhetnének őket, mert a császár minden erejével azon volt, hogy gonosz törvényekkel minél jobban elnyomja a zsidókat, Jehosua rabbi pedig gyakran nehezményezte ezt, azonban tény, hogy a császár kedvelte a rabbi látogatásait. Vajon miért? Hiszen Hadrianus, a hatalmas birodalom ura egyáltalán nem szerette, ha ellentmondanak neki. Jehosua rabbit azonban mindig szívesen fogadta és meghallgatta a mondandóját. Ennek pedig az volt az oka, hogy ezt követően élvezettel tett fel neki olyan kérdéseket a zsidó vallással kapcsolatban, melyek alaposan megizzasztották a rabbit, míg megfelelő választ adott.

Hadrianus annyira kedvelte ezeket a találkozókat, hogy időről időre magához rendelte Jehosua rabbit a császári udvarba. Egy ilyen alkalommal – különösen meleg nyári nap volt és a császár szórakoztatásra vágyott – Hadrianus egy terembe vezette a rabbit, ahol három hatalmas szobor állt. Az uralkodó így szólt: „Rabbi, mint tudod, mi, rómaiak másként gondoljuk, mint ti, zsidók. Nekünk számos istenségünk van, az életben mindenért más-más istenség a felelős. Az egyik a villámzásért, a másik a jó termésért, a harmadik a pénzügyekért és így tovább. Istenségeinknek ráadásul szobrokat is állítunk, így még jobban megérthetjük és megláthatjuk a nagyságukat. Ebben a teremben

számtalan istenségünk közül háromnak a szobrát láthatod. Nézd meg az arcukat! Milyen tö-

kéletes vonások! Ez itt Vénusz, arca csodálatos, hívei szeretetből szolgálják őt. Ez a másik pedig Mars, rettegetes arca van és az emberek félelemből szolgálják őt. Végezetül itt van Jupiter a maga királyi vonásaival, hívei tiszteletből szolgálják őt. Istenségeink arcvonásai elárulják, hogy kik ők, mik ők. Mondd csak... Vajon a te Istened, a zsidók Istene hogy néz ki? Milyenek a vonásai? Szép vagy csúnya, félelmetes vagy kedves, tisztelet parancsoló vagy éppen nevetséges?”

Jehosua rabbi illendően hallgatott egy pár pillanatra, majd így felelt a császár fogós kérdésére: „A Tóra azt tanítja nekünk, hogy soha senki nem láthatja meg az Örökkévaló, a mi Istenünk arcát. Mi, zsidók láthatatlan Istent szolgálunk”.

Hadrianus császár nagyot nevetett: „Láthatatlan Isten? Hát hogyan szolgálhattok egy olyan Urat, akit még látni sem lehet?” A rabbi nem késlekedett a válasszal: „Felség, kövess engem. Csakis kint, nagyszerű palotád fényes udvarában tudok választ adni a kérdésedre.” A hatalmas uralkodó, akit szórakoztatott a beszélgetés, beleegyezett és együtt kimentek a palota udvarába. Nyár közepéhez képest is szokatlanul forró nap volt, a Nap óriási tűzgolyóként szikrázott a ragyogó kék égen, és ahogy kiléptek az árnyékos és kellemesen hűvös folyosó hatalmas márványoszlopai közül, hirtelen éles napsütés vakította el őket. Amikor néhány perccel később szemük már hozzászokott a vakító ragyogáshoz, azt mondta a rabbi: „Felség, ha látni kívánod Istenem arcát, akkor egyenesen bele kell nézned a Napba.”

A császár, aki eddig örömet lelt a beszélgetésben, hirtelen rettenetesen dühös lett és kiabálni kezdett: „Te bolond!” – kiáltotta. – „Hát hogyan nézhetnék a Napba? Magad is jól tudod, hogy aki a Napba néz, az megvakul! Talán ezt kívánod tenni uralkodóddal?” Jehosua rabbi azonban nem ijedt meg: „Látod, császárom, igazad van. A Napba valóban nem lehet belenézni. Azt azonban tudnod kell, hogy a Nap Mindenható és Örökkévaló Istenünk egy szolgálója csupán. Ha nem vagy képes arra, hogy befogadd Isten szolgálójának csillogását, akkor vajon hogyan tekinthetnél egyenesen a világ Teremtőjére, a mi Istenünkre?”

Hadrianusnak a torkára forrt a szó. Jehosua rabbi, mint már annyiszor, ismét bebizonyította, hogy sokkal bölcsőbb nála és az esze is gyorsabban forog. A rabbi ezután elköszönt és visszatért népéhez, hogy együtt szolgálják a láthatatlan és Örökkévaló Istent.



# Az Ön számára az **Olajág Otthonok** nyújtják a legoptimálisabb életformát,



amennyiben az alábbiak közül egy vagy több pont is igaz Önre:

- ♦ hosszú távú, biztos lakhatási körülményekre vágyik,
- ♦ szeretné megőrizni az önállóságát, függetlenségét, szabad mozgását,
- ♦ hozzátartozói távol élnek Öntől vagy elveszítette őket,
- ♦ nem akarja terhelni a családját a mindennapi problémákkal, egészségügyi gondokkal,
- ♦ Ön hosszabb-rövidebb ideje egyedül maradt,
- ♦ magányosnak érzi magát, közösségre vágyik,
- ♦ nehezere esik a bevásárlás, mosás, főzés, takarítás, egyéb napi teendők,
- ♦ a folyamatos egészségügyi felügyelet biztonságot jelent Önnek,
- ♦ szeretne hasonló korúakkal ismerkedni, barátkozni, közös programokon részt venni,
- ♦ szereti tartalmasan tölteni a szabadidejét.

## Az Olajág Otthonok

- ♦ önálló apartmanokkal,
- ♦ a napi terhek átvételével - mosás, főzés, takarítás stb.
- ♦ elhivatott, hozzáértő szakemberekkel,
- ♦ széles körű gondozási és egészségügyi szolgáltatásokkal,
- ♦ napi 24 órás ápoló személyzettel,
- ♦ helyben működő intézményi orvosi ellátással,
- ♦ rendszeres szakorvosi felügyelettel,
- ♦ gyógytorna, gyögmasszőr, sószoba, uszoda és egyéb egészségmegőrző szolgáltatásokkal,
- ♦ napi ötszöri, dietetikus által összeállított, menüválasztásos és kóser étkezési lehetőséggel,
- ♦ támogató közösséggel,
- ♦ széles körű program- és önmegvalósítási lehetőséggel **várja Önt!**

**NYITOTT ZSINAGÓGÁK  
ÉJSZAKÁJA**

2022. június 25-én, szombaton 22:00 és 02:00 óra között az Óbudai Zsinagógát, az Újbudai Zsinagógát, a Budavári Zsinagógát, és a Zsilipet járhatják be az érdeklődők. A programokon kizárólag az előre megváltott Múzeumok Éjszakája karszalaggal lehet részt venni.

**GÁN ISRAEL DEBRECEN**

**Időpont:** 2022. július 31. - augusztus 9.  
**Helyszín:** Debreceni Zsidóház  
**Korosztály:** 5-12 év  
**Ár:** 20.000 Ft (Eredeti ár EMIH-támogatás nélkül: 90.000Ft/hét)  
**Információ és jelentkezés:**  
Faigen Smuel, +36 70 978 7167,  
faigen@zsido.com

**BMC TÁBOR**

**Időpont:** 2022. július 5-14.  
**Helyszín:** Badacsonytomaj  
**Korosztály:** 11-13 év  
**Ár:** 40.000 Ft (Eredeti ár EMIH-támogatás nélkül: 130.000Ft)  
**Információ és jelentkezés:**  
Chaya Greenberg, +36306841714,  
chayagreenberg@zsido.com

**SUN AND FUN NAPKÖZI**

**Időpont:** 2022. 08. 01-26. hétfő-csütörtök: 9-16:00, péntek: 9-15:00  
**Helyszín:** Zsilip  
**Korosztály:** 4-12 év  
**Teljes ár június 20-tól:**  
1 hét 55 000 Ft  
2 hét 110 000 Ft  
3 hét 150 000 Ft (heti 50 000 Ft)  
4 hét 200 000 Ft (heti 50 000 Ft)  
**Kapcsolat:** sunandfun@zsido.com

**CTEEN AT THE BALATON**

**Időpont:** 2022. július 17-26.  
**Helyszín:** Badacsonytomaj  
**Korosztály:** 14-18 év  
**Ár:** 50.000 Ft (Eredeti ár EMIH-támogatás nélkül: 160.000 Ft)  
**Információ és jelentkezés:**  
Tzemmy Bassman, +36 30 558 6039,  
tzemi@zsido.com

**CSODARABBIK ÚTJA  
FOGADÓ - MÁD**

Tokaj-Hegyalja egyik legkiemelkedőbb kulturális öröksége az Europa Nostra díjas zsinagóga és a mellette lévő felújított Rabbiház a hét minden napján megtekinthető. A Csodarabbik útja kijelölt kiindulópontja és információs központja a Mádi Rabbiház, melyben a környékbeli zsidóságról szóló kiállításon kívül bárki számára elérhető szálláshely is igénybe vehető.



**Új szemeszter:** augusztus 22. – szeptember 03.

Részletek hamarosan!



9 771 217 322 001